

Lietuvių inteligentų socialinis vaidmuo formuojant tautinės tapatybės modelius kultūrinėje spaudoje

Jolita Linkevičiūtė-Rimavičienė

Vilniaus universiteto

Žurnalistikos instituto doktorantė

Vilnius University, Institute of Journalism, Doctoral student

Bernardinų g. 11, Vilnius

Tel. (8 5) 2193041

Faks. (8 5) 2193039

El. paštas: jolitalink@hotmail.com

Nagrinėjamas inteligentijos vaidmuo formuojant viešąją nuomonę ir kuriant tapatybės modelius kultūrinėje spaudoje, Lietuvos tautinių atgimimo sąjūdžių laikotarpiais. Analizuojant socialinį fenomeną – kaip spauda dalyvauja aktyvinant kaitos procesus – taikomas aiškinamasis tyrimas, kokybinės analizės, lyginamasis ir interpretacinis metodai, atliekama literatūros apžvalga.

Pagrindiniai žodžiai: kaita, inteligentai, tapatybė, kultūrinė spauda.

Tautinio atgimimo judėjimai.

Ištakos

Istoriškai kultūrinis ir politinis lietuvių atgimimas siejamas su spaudos laisvės samprata: laisvo žodžio, žadinančio žmonių sąmoningumą ir įtvirtinančio tautinę tapatybę, sklaida bei leidinių, kaip tautinės tapatybės, nacionalinės savigarbos bei valstybingumo idėjos įgyvendinimo priemonių, leidyba. Publikacijos tikslas – išnagrinėti, kaip XIX a. pabaigoje bei tarpukariu lietuvių inteligentai formulavo tautinės tapatybės, inteligentų uždavinių, spaudos vaidmens/laisvės sampratas. Jos buvo plėtojamos manifestuose ir tekstuose, skelbtuose kultūros leidiniuose.

Lietuvos politinės situacijos kontekste komunikacijos tikslas buvo ne tik viešų klausimų svarstymas, bet ir tautinės tapatybės formavimas, lietuvių įtikinimas

savasties suvokimo būtinybe. Lietuvių spaudos ir žurnalistikos tradicijos plėtojosi specifiškai, tačiau jos buvo veikiamos Europoje paplitusių politinių, literatūrinių, filosofinių srovių. Denio McQuailo teigimu, periodiniai žurnalai, paplitę XVIII a. Europoje kaip masių tarpininkai, labiau priskirtini krašto (vidaus) ir individualiai sferai. Atkreipė dėmesį, jog trūksta komunikacijos tyrimų, nagrinėjančių periodinių žurnalų difuziškumą ir poveikį. XIX a. pabaigoje „aukštosios buržuazijos“ fazė spaudos istorijoje buvo veikiamą keleto aplinkybių: 1) liberalizmo triumfo, 2) cenzūros panaikinimo, 3) verslo aukštumėnės formavimosi. Socialiniai ir technologiniai pokyčiai spartino nacionalinės spaudos ir informacijos kokybės poreikius. *Elito spauda formavosi kaip nepriklausoma nuo valstybės ir privačių interesų. Ji pripažįstama kaip pagrindinis politinio-*

socialinio gyvenimo, viešosios nuomonės ir tautinio intereso balsas (McQuail, 2010, p. 31). Kai kuriose visuomenėse žurnalai atliko svarbų socialinį, kultūrinį arba politinį vaidmenį. Politinės priespaudos arba komercinio dominavimo sąlygomis alternatyvūs periodiniai leidiniai dažnai gali būti svarbiausiu instrumentu rezistencijos ir nacionalinių mažumų judėjimuose.

Tyrimo objektas – *inteligentų socialinis vaidmuo* formuojant tautinės tapatybės modelius bei inteligentijos, spaudos vaidmens apibrėžtis kultūrinėje spaudoje: „Aušroje“ (1883 m.), „Varpe“ (1886 m.), „Židinys“ (1939 m.). Tyrimo uždaviniai – išnagrinėti vidinės lietuvių inteligentijos tapsmo dramatos priežastinius ryšius konkrečiuose kontekstuose ir inteligentijos bei spaudos vaidmens sampratų plėtotę manifestuose, paskelbtuose kultūros spaudoje. Sąsajų su ankstesniais nacionalinio išsivadavimo laikotarpiais ir jų intelektualų lyderių socialinio vaidmens analizė leidžia plačiau pažvelgti į inteligentų, formavusių tautos tapatybės modelius kultūrinėje spaudoje, pasaulėvoką. Hipotetiškai galima teigti, kad esant tautinio išnykimo grėsmei susiformavusi inteligentų grupė arba pavieniai lyderiai imasi identifikuoti tautą ir kurti jos tapatybės modelius kultūriniuose leidiniuose. Individai, kurių kaip visuomenės lyderių atsiradimą iš dalies gali lemti atsiktinumas, išplėtoja ideologizuotą viešąjį diskursą, solidarizuojantį bendruomenę kaitos veiksmui.

Lietuvos spaudos istorija yra Europos literatūros kultūros ir masinės komunikacijos dalis. Šis fenomenas neatsiejamas nuo kultūrinio šalies konteksto. D. McQuailas skiria spaudą ir masių komunikacijos pobūdį moderniose, išsivysčiusiose nacionalinėse valstybėse, kurios skiriasi nuo visuo-

menių, turinčių „nevakarietišką“ struktūrą (McQuail, 2010). Jos yra mažiau individualistinės, sekuliarios, daugiau bendruomeninės ir religinės. Formavosi kitos spaudos teorijos ir praktikos tradicijos. Skirtumai susiję ne tik su ekonominiu išsivystymu, bet ir kultūrų, specifinės istorinės patirties aspektais.

Istorinės aplinkybės formavo skirtingą žurnalistikos vystymąsi Baltijos šalyse. Estijos ir Latvijos žurnalistikos pakilimas antroje XIX a. pusėje susijęs su baltų-germanų bendruomenine plėtra. Šių šalių *spaudos evoliucijai įtaką darė Vakarų Europos racionalizmo ir Apšvietos epochos idėjos bei Prancūzijos revoliucijos atgarsiai* (Hoyer, Lauk, Vihalemm, 1993, p. 51). Lietuvoje spaudos raida ir laisvo keitimosi informacija, saviidentifikacijos masinės komunikacijos priemonėse tradicijos dėl išorinių ir vidinių aplinkybių plėtojosi prieštaringai.

Pirmasis žinomas iš netiesioginių šaltinių lietuviškas laikraštis, leistas Tilžėje, buvo „Nusidavimai Dievo Karalystėje“ (Vaišnys, 1998, p. 7). Pirmasis Lietuvoje laikraštis „Kurjer Litewski“ buvo išspausdintas 1760 metais, kai Lenkijos karalius Augustas III suteikė privilegiją Vilniaus akademijai leisti laikraščius. Lietuvos ir Lenkijos Respublikoje sąlygos plėtoti lietuvių literatūrą ir kalbą buvo sudėtingos: valdantieji propagavo polonizaciją ir lietuvių tautos asimiliaciją. Po trečiojo Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimo carinė Rusija aneksavo Lietuvą iki 1918 m. buvo sutrikdytas krašto ekonominis ir kultūrinis vystymasis. Politinė priespauda žadino pasipriešinimą: periodinius leidinius lietuvių kalba planuota leisti XIX a. pirmoje pusėje, tačiau sąlygos tam buvo nepalankios: numalšintas 1831 metų sukilimas, 1832 m.

uždarytas Vilniaus universitetas, įkalinėti filomatų ir filaretų būrelių nariai, nuo 1864 m. uždrausta spauda lietuviškais rašmenimis (Genzelis, 2005).

Spaudos lietuvių kalba leidybos istorija susijusi su Mažąja Lietuva ir nelegaliu knygų spausdinimu bei platinimu lietuviškuose kaimuose, knygnešių tinklo formavimusi po 1863 metų sukilimo pralaimėjimo. Užnemunės krašte, kuriame anksčiausiai Lietuvoje panaikinta baudžiava, o nuo 1812 m. Napoleono statutu – bajorų luomas, kito ekonominės socialinės sąlygos. Marijampolės ir Suvalkų gimnazijose mokėsi ūkininkų vaikai, formavosi tautinio sąmoningumo žagintojų branduolys. Moksleiviams buvo skiriamos stipendijos studijuoti Maskvos ir Peterburgo universitetuose.

1892 m. Suvalkijoje įsteigta „Sietyno“ draugija, kurios tikslas buvo nelegaliosios spaudos platinimas, savišvietos knygyno steigimas, lietuvybės šelpimas, *tarp žmonių apšvietimo platinimas, pratinant prie skaitymo, tautosakos ir senovės liekanų rinkimas*. „Sietynas“ platino „Varpą“, „Vienybę lietuvininkų“, „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgą“, „Tėvynės sargą“, „Ūkininką“. Giedrius Viliūnas mano, kad idėja sukurti draugiją gimė ne varpininkų komitete, bet buvo subrandinta Suvalkijos ūkininkų. Su tautinio atgimimo vadovais bendravo draugijos organizatoriai, o platintojus ir skaitytojus varpininkų tautinė agitacija pasiekdavo tik per spaudą su kitų krypčių laikraščiais bei knygomis. „Sietyno“ draugijos veikla kilo iš liaudies, atgimstančios tautos siekių („Sietynas“, 1988).

Nelegali spauda, ugdžiusi lietuviškumo ir tautinės tapatybės sampratą, bei nelegalios mokyklos išskyrė Lietuvą iš kitų Rusijos imperijos provincijų. Pavyzdžiui,

Estijos ir Latvijos ekonominio vystymosi ir modernizavimo raida, dariusi įtaką kultūros bei žurnalistikos tradicijų kūrimuisi, skyrėsi (Misiūnas, Taagepera, 1992). Dėl dviejų konfesijų – liuteronų ir stačiatikių – konkurencijos pagausėjo leidinių estų ir latvių kalbomis. Urbanizacija ir industrializacija spartino tautinių mokyklų steigimą, vidurinėsios bei darbininkų (proletariato) klasės formavimąsi. Lietuvoje, agrariniam krašte, socialiniai ekonominiai procesai dėl polonizavimo, rusifikavimo politikos ir stačiatikybės diegimo plėtojosi kitaip. *Kova už Romos katalikų religiją tapo sudėtine tautinio judėjimo dalimi. Glaudus katalikybės ir tautiškumo ryšys išsilaikė iki šių dienų* (Misiūnas, Taagepera, 1992, p. 15).

XIX a. pabaigą tyrėjai vadina lietuviškos savivokos ir tautinio atgimimo sąjūdžių epocha. Lietuvių tautos savigarba ugdyta vadovaujantis kultūrinėmis, o ne politinėmis kategorijomis. Nedidelių tiražų kultūriniai leidiniai pirmieji ėmėsi identifikuoti nepatenkintus socialinius poreikius ir formuoti modelius, tampančius tautinės tapatybės projektais. Lietuviai išsikovojo teisę skleisti ir gauti periodinę informaciją gimtąja kalba lotyniškais rašmenimis 1904 m. Tautinis atgimimas, plėtojęs kaip kultūrinis, o vėliau politinis, sutelkė lietuvius atkurti valstybę *kovoje pasinaudojus svetimų valdžių spaudos laisvės interpretacijomis: tai rusų, tai vokiečių* (Vaišnys, 1998: 8).

Lietuviškumo ir tautinės tapatybės problema

Pirmoje XX a. pusėje kuriant modernią valstybę, lietuvių inteligentams teko spręsti politinius, ekonominius ir socialinius uždavinius. Žemės ūkio krašte imta formuoti

miestų civilizaciją, įgyvendinti socialinį teisingumą ir liaudies kultūros pagrindu kurti tautą. Kultūros ir mokslo atstovai tapo leidinių redaktoriais, kurie socialinių problemų sprendimą susiejo su nacionalinės kultūros problematika bei tikėjimu sukurti geresnę valstybės ateitį. Dalyvaujanti politinėje tautos kūrimo veikloje jie nubrėžė intelektualinės minties raidos kryptį, specifiškai interpretavo asmens, minties laisvės ir visuomenės raidos suvokimą.

Istoriškai Lietuva plėtojosi kaip daugiakultūrė valstybė, kurioje dominavo privilegijuota aristokratija. Formuojantis moderniai Lietuvai XIX a. pradžioje, kova dėl nacionalinio išsivadavimo transformavosi į krašto nepriklausomybės siekį. Pasak Leono Sabaliūno, Lietuvoje turėjo išsivystyti kitas tautinio susitelkimo lygmuo, kilęs dėl valstietijos specifiškumo, etninės aplinkos ir religinės kultūros. Naują Lietuvą sudarė trys imperinės Rusijos administracinės provincijos: visa Kauno (Kovno) gubernija, dominuojanti Vilniaus sritis (Vilna) ir Suvalkų gubernija. Etniniai lietuviai gyveno Grodno ir Kuršo gubernijose. Šiose provincijose, sudariusiose būsimos valstybės pamatą, gyveno apie 58,3 proc. lietuvių, 13,3 proc. žydų, 10,3 proc. lenkų, 9,1 proc. baltarusių, rusų ir vokiečių – mažiau. Lietuviai, kurių kalba sudarė etniškumo pagrindą, įgavo dominuojančias šalyje pozicijas. Didieji Lietuvos miestai išliko daugiakultūriai: juose daugiausia gyveno žydai, kalbantys jidiš ir rusų kalbomis. Etniniai lenkai bei polonizuoti vietos populiacijos segmentai kalbėjo lenkiškai. Klaipėda (Memel) priklausė vokiečiams (Sabaliūnas, 1990). Didžioji dalis lietuvių aukštuomenės, kaip ir lenkai, siekė atkurti dviejų valstybių respubliką. Mažesnioji dalis, tarp jų Lietuvos socialdemokratinio

judėjimo pradininkai, svarstė kitas alternatyvas. Naujieji šalies lyderiai siekė atsirišti nuo Rusijos ir Lenkijos. Konfliktais ir bendrais susitarimais buvo grįsti lietuvių ir žydų santykiai. Lietuvių ir žydų bendruomenės gyveno toje pačioje teritorijoje, tačiau skirtingas gyvenimas šeimos, religijos, kultūros ir politikos požiūriu.

Gintautas Mažeikis mano, kad tapatumų įvairovę lemia istorinės pasaulėjautos, pasaulėžiūros įvairovė ir kitimas. Tautinės tapatybės šaknynas susideda iš daugelio galimų, bet ne visoms socialinėms grupėms priimtinių aspektų. *Tai romantinių vizijų, institucinių ir politinių modelių, naratyvų, turėjusių istorinį ar komunikacinį pagrindą bei susijusių su tautos savivoka. Lietuvos politinės tautos identitetą sudaro įvairūs daugiakultūriniai ar bajoriški LDK įvaizdžiai, tarpukario Lietuvos ar dabarties etninės Lietuvos vaizdiniai* („Kultūros barai“, 2011).

Vosylius Sezemanas kėlė klausimą, ar gyvos tautos tautiškumas yra baigtinis ir griežtai apibrėžtas, nurodant bruožų ir savitumų visumą? Jis skyrė du požiūrius į tautiškumą: vieną, konservatyvų – kai tautiškumas suvokiamas kaip praeities ir kultūrinių vertybių saugojimas. Dabarties karta tenkinasi paveldėtos iš protėvių būties ir tradicijos nustatytomis formomis visose kultūros srityse. Kitu požiūriu, tik esamybės tarpininkavimu praeitis tampa prieinama supratimui. Tautiškumas (tautiškas savitumas) yra tai, kas kinta ir rutuliojasi. Šis procesas susijęs ne tik su išorinėmis aplinkybėmis, istorine situacija, bet ir su pačia tauta, jos dvasine energija ir intelektiniu savarankiškumu. V. Sezemanas su *provinciališku pasipūtimu siejo kitų tautų nesupratimą bei paniką. Tautos kultūrinio brendimo procese, kaip atskiros*

asmenybės plėtotėje svarbiausias momentas yra savimonės atsiradimas, paties sąvokos pažinimas (Sezemanas, 1997, p. 623).

L. Sabaliūno teigimu, *tautinio atgimimo judėjimas, vystėsi kaip kultūrinis (nuo 1890 m. jis tapo politiniu), iškėlęs grupę asmenybių, reikšmingų Lietuvos dvasinio atgimimo panteone: Simoną Daukantą, vyskupą Motiejų Valančių, Lauryną Ivinskį, Antaną Tatarę, Mikalojų Akelaitį, vyskupą Antaną Baranauską, Antaną Vienažindį* (Sabaliūnas, 1990: 8). Jie tyrinėjo Lietuvos istoriją ir kalbą, kūrė ganytojo laiškus, religinius himnus, eilėraščius ir giesmes, suprantamas paprastiems žmonėms. Šie elementai darė įtaką besiformuojančios tautos pasaulėvokai.

Nacionalinio atgimimo ir išsivadavimo judėjimai vyko Rytų ir Vidurio Europoje, Baltijos šalyse. L. Sabaliūnas atkreipė dėmesį į svarbų veiksnių Lietuvos 1890 m. tautinio atgimimo judėjime – politizaciją, susijusią su paplitusiomis marksizmo idėjomis. Lietuviams ir kitų tautybių žmonėms caro režimas buvo siejamas su priespauda ir rusifikacijos politika. Manoma, kad demokratinėje Rusijoje nacionalizmas ateityje bus tolerantiškesnis mažų tautų aspiracijoms. Lietuvoje platintoje socialistinėje literatūroje dominavo Rusijos socialdemokratų nuorodos, kaip vėluojančios raidos kraštui pasiekti pažangą. Oponuojantis bet kokiam išnaudojimo formai proletariatas kovojo prieš tautų priespaudą, vienos tautos dominavimą kitų atžvilgiu. *Tautos laisvė, socialdemokratų požiūriu, galėjo būti demokratinės Lietuvos steigties pagrindas* (Sabaliūnas, 1990: 36). Lietuvos tautinė inteligentija, tarp jų ir socialistinis sparnas, buvo išitraukusi į valstybės kuriamą darbą. Andriaus Vaišnio suvokimu, nacionalumo idėja, XIX a. ir XX a. san-

dūroje akcentuota „Varpe“, tapo politikų ramsčiu. *Kuriant naujos santvarkos valstybingumą, tai lėmė tautinės kultūros ir per ją tautinės savasties formavimą* (Vaišnys, 1998: 8). Politizacijos procesai darė įtaką Estijos ir Latvijos žurnalistikai, glaudžiai susijusiai su nacionaliniais judėjimais ir jų ideologiniu pamatu. Bendras Europos demokratinų ir nacionalinių judėjimų pakilimas, kuriame dalyvavo Baltijos šalys, reiškė kovą ne dėl politinės valdžios, bet siekiant laimėti demokratinų ir tautinių teisių. Tai mažesnių tautų kova už savo kultūrinį vystymąsi, ginant egzistencijos teises (Hoyer, Lauk, Vihalemm, 1993). Lietuvoje, pasak L. Sabaliūno, 1894 m. nepriklausomybės klausimą kėlė lietuvių inteligentija. Atsiribojant nuo individualių požiūrių, Lietuvos socialdemokratų partijos raginimas atsiskirti nuo Rusijos ir separatistinių idėjų plėtojimas buvo pirmasis tokio pobūdžio sprendimas, kilęs iš politinio judėjimo. *Išskleidžiant pažangų socialdemokratų lyderių veiklos aspektą, šis veiksmas buvo nukreiptas į Lietuvos tautinio atgimimo, kurio pobūdis buvo iš esmės kultūrinis – politizavimą* (Sabaliūnas, 1990: 40). Socialdemokratų laikraščiai „Lietuvos darbininkas“, „Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo“, leisti 1897–1899 m., palaikė tarptautinio solidarumo, socializmo ir darbininkų klasės idėjas.

Atgavus spaudą, lietuvių inteligentija būrėsi 1904 m. leisdama pirmąjį lietuvišką, tautiškai ir pasaulėžiūriškai neutralų dienraštį „Vilniaus žinios“ (steigėjas Petras Vileišis). Pirmajame numeryje įvardyta spaudos atgavimo ir dienraščio leidybos svarba: *lietuviai nebesijaus taip apleistais, neieškos žinių svetimtaučių laikraščiuose, patys galės apsvarstyti klausimus, kurie labiausiai rūpi ir gyvenimo gerovei guli ir*

vienas su kitu lengviau susipras. „Vilniaus žinių“ dienraščio reikšmė išskirta kaip naujas tautos gyvenimo tarpas, leidžiantis daugybę krašto ir tautos reikalų *svarstyti viešai*. Atkreiptas dėmesys į atsilikimą, susijusį su spaudos draudimu ir svetimos valstybės spauda: kitos tautos, pradėdamos XX a., *įpratusios laikraščių matyti begales*. Formuluoti dienraščio ir inteligentijos uždaviniai: 1. Platinti švietimą, nešti mokslą ten, kur jo labiausiai reikia – Lietuvos ūkininkams, kitiems žmonėms, ir nagrinėti jiems rūpimus reikalus; 2. Laikraščio problematika ir gvildinami klausimai sieti su auditorijos poreikiais – *dienraščio darbas priklauso nuo to, kas mūsų skaitytojas*; 3. Dienraščio leidėjams ir autoriams *rūpės Lietuvos apšvietimas, gero vė ir laimė* („Vilniaus žinios“, 1904).

1905 m. revoliucija Lietuvoje turėjo ryškesnius nacionalinio judėjimo bruožus, negu Estijoje ir Latvijoje. Šiose šalyse lygia greta vyko ideologinės srities pokyčiai. Ideologinė visuomenės diferenciacija turėjo įtakos žurnalistikos vystymuisi. Įvairūs skirtingos kokybės leidiniai plėtojo bendrus principus: opoziciją carizmui ir caro valdžios vykdomai politikai. Tačiau požiūriai dėl būdų ir priemonių laimėti laisvę skyrėsi. Dauguma laikraščių palaikė reformų būtinybę, o mažuma – revoliuciją. Argumentai ir konfliktai tarp įvairių laikraščių dinamizavo Lietuvos žurnalistikos vystymą. Antanas Tyla pabrėžė, kad išskirtinis revoliucijos Lietuvoje bruožas buvo tas, kad pasipriešinimas caro valdžios institucijoms labiausiai vyko kaimuose, valsčių ir parapijų miesteliuose. Valsčiuose atleidžiami nelietuvių kilmės viršaičiai, vietoje rusų kalbos įvedama lietuvių kalba, valstiečiai atsisako valdžiai mokėti mokesčius (Tyla, 1968).

1905 m. visą Lietuvą apėmęs sukilimas buvo vienijamas idėjinio solidarumo. Juozas Jurginis atkreipė dėmesį į tai, kad lietuviams vienyti pagelbėjo dienraštis „Vilniaus žinios“, paskelbęs apie 1905 m. lapkričio 21–22 d. Vilniuje šaukiamą lietuvių suvažiavimą, dėl dalyvių gausumo ir nutarimų reikšmės lietuvių istoriografijoje vadinamą Didžiuoju Vilniaus seimu. Jame svarstyta lietuvių praeitis ir dabartis, santykiai su latviais ir kitomis Rusijos tautomis, caro manifesto reikšmė, kiti politiniai ir ūkiniai krašto reikalai („Kultūros barai“, 1990). „Vilniaus žiniose“ buvo publikuotas Jono Basanavičiaus paskelbtas nutarimas, kad caro valdžia yra pikčiausias lietuvių priešas, reikalauta prijungti Suvalkų guberniją. Kovoje dėl autonomijos, raginta vienyti visas politinių partijų ir pavienių asmenų jėgas. Susivienijus pridera jungtis su kitomis Rusijos tautomis, kurios padeda griauti tą tvarką. Seime buvo aptarta lietuvių inteligentų puoselėta idėja – draugijos, kuri keltų krašto švietimą ir kultūrą. J. Basanavičius kreipėsi į *lietuvių atidą*, ragindamas visus, kuriems svarbūs tėvynės reikalai, *legališku būdu kovoti už savo krašto gerovę* ir liautis persekioti gyvenančius svetimtaučius, *kad nebūtų priežasties tautos nevidonams ant mūsų užsipuldinėti* („Vilniaus žinios“, 1905). Įsteigta Lietuvos mokslo draugija formulavo uždavinį suburti ne tik inteligentiją, bet ir kaimo žmones kultūrinei veiklai ir tautinės savimonės kėlimui. Planuota susilyginti su kitų šalių mokslo akademijomis. *Tai buvo įmanoma padaryti, atslūgus revoliucijai, išgalint politinei reakcijai, kada tautos griaunamoji politinė energija pakrypo į kultūrinę kuriamąją* („Kultūros barai“, 1990).

Kaip teigė Andrius Vaišnys, tiriant to istorinio tarpsnio, kai buvo atkurta lietuvių

valstybė, procesus, spaudos padėtis išskirtina kaip istorijos liudininkė. Spaudos leidimas buvo vienas iš būdų valstybingumo idėjai įgyvendinti. Leidiniuose iš dalies atsispindėjo ne tik įvairūs visuomeninio gyvenimo aspektai, bet ir prieštaravimai kuriant santvarką, grįstą įstatymais, įtvirtinančiais tautinės minties politiką (Vaišnys, 1998). Šioje publikacijoje nesiekama nagrinėti visų istorinių lietuviškos spaudos formavimosi etapų, nes būtų įsiskverbtą į kitų tyrėjų nagrinėtą spaudos ir valstybės santykių analizės lauką. Lietuvoje kultūrinius leidinius leido žydai ir lenkai, tačiau šių tautų tapatybių raiška spaudoje nėra šios publikacijos tema. Publikacijoje išskleidžiamos lietuvių inteligentų, formavusių tautinės tapatybės modelius, bei spaudos vaidmens apibrėžtis kultūrinėje spaudoje. Kultūriniai sąjūdžiai įteisinti manifestais / metadiskursais bei deklaracijomis, kuriuose grindžiamas laisvės, spaudos ir inteligentų vaidmens sampratos (žr. skyrių *Inteligentijos koncepcija*).

Socialinės tikrovės struktūravimas

Kai valstybės institucijų bei režimo veikla nebetenkina, kultūriniuose leidiniuose tautinės agitacijos forma sukuriama naratyvai ir pateikiamos bendros vizijos. Jų padedami, žmonės struktūruoja socialinę tikrovę. Intelektualai, būdami alternatyvios viešosios sferos veikėjai, tautinius, kultūrinius, politinius sąjūdžius įteisina paskelbdami manifestus / metadiskursus. Juose išskiriamos socialinės tikrovės problemos ir pateikiami mąstymo būdų / sprendimo strategijų kompleksai, modeliuojami tapatybės konstrukta. Vadovaudamasi mitologijomis, kaip ideologinėmis sistemomis, pasireiškiančiomis literatūrine forma, visuomenę sprendžia ekonomines, saugu-

mo, savigarbos problemas. Algirdas Julius Greimas mano, kad mitologija nėra vienos kurios kultūros surinktų mitų kolekcija, o ideologinė struktūra, galinti pasireikšti bet kuria literatūrine forma. Jo požiūriu, lietuvių atkuriamąją mitologiją galima iš dalies tapatinti su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XIII–XIV a. religine ir dvasine kultūra, kurią veikė kitos kultūrinės jėgos bei įtakos. Tos pačios mitologinės struktūros kai kurių formų *esama paviršutiniškai apkrikščionintoje* XV–XVI a. Lietuvoje, *mitinės atbrailos* gali būti randamos XIX a. šaltiniuose. *Mitologo aprašytas semantinis pasaulis atitinka dominuojančią epochos ideologiją bei kultūrą* (Greimas, 1990: 18). Tiriant kalbos ir visuomenės sąryšį, galima rasti patvirtinimą, kad *simbolinė tikrovės mediacija daro didesnę įtaką ir atviresnę tyrimams, negu pati realybė* (McQuail, 2010: 67).

Simbolinė erdvė sutapatinama su viešąja erdve. Norint suprasti, kaip ir kodėl šie viešosios komunikacijos aspektai plėtojami šiuolaikineje Lietuvos žiniasklaidoje, būtina išsiaiškinti tautinės agitacijos bei monologinės retorikos formavimosi tradicijas ir istorines ištakas.

1990 m. atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, keliant restitucijos klausimą ir tautiškumą suvokiant etniškai, viešojoje erdveje susikūrė specifinis viešojo diskurso darinys. Jis buvo sudarytas iš istoriškai susiformavusios viešosios retorikos ir kultūrinės-politinės konfrontacijos tradicijų bei sovietinės monologinės retorikos samplaikos. Tautinė agitacija viešojoje sferoje buvo plėtojama tautinio atgimimo (1883–1905 m.), lietuvių valstybės steigties bei tarpukario (1918–1940 m.) laikotarpiams.

Inteligentų kurtų tekstų / koncepcijų gvildenimas padeda išgryninti individua-

lizacijos, tapatybės, autentiškumo ir spaudos, identifikuojančios visuomenę, sampratas tradicinėje ir modernioje visuomenėje. Tradicinėje visuomenėje, Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpiu 1918–1922 m. ir 1926–1940 m. (įsitvirtinus autoritariniam režimui), asmens saugumas buvo siejamas su valstybe. Pasitikėjimas nukreiptas į autoriteto teikiamą saugumą, individo laisvę tapatinat su valstybės laisve ir nepriklausomybe. Spaudos sistemą politinė valdžia suvokė kaip valstybės kontroliuojamą ir propagandinę instituciją. A. Vaišnys išskyrė priežastis, dėl kurių visuomeniniai santykiai lietuvių periodikoje, pavyzdžiui, tarpukariu, galėjo atsispindėti „tik iš dalies“: tai politikų nustatoma žinių sklaidimo tvarka, nacionalumo idėjos argumentas valstybės politikos kontekste ir propagandos, „Didžiojo karo išradimo“ naudojimas kuriant Lietuvos valstybę (Vaišnys, 1998).

Viešosios komunikacijos pobūdis ir praeities istoriniai įvykiai, kaip iškalbingi, nesustingę ir aktualūs, analizuojami filosofiniu, žmogiškosios elgsenos bei socialinės psichologijos aspektu. Toks požiūris leidžia ieškoti metodų, kaip spręsti dabarties visuomenės / žiniasklaidos problemas, kurios negali būti interpretuojamos kaip šiandien kilusios.

Tyrime išskiriama Stasio Šalkauskio suformuluota inteligentijos koncepcija, kurioje išskleidžiama inteligentijos apibrėžtis ir identifikuojami inteligentams keliami moralinio įsipareigojimo visuomenei uždaviniai. S. Šalkauskio pateikta koncepcija leidžia svarstyti, jog politinėje ir visuomeninėje veikloje dalyvaujantys inteligentai pakeičia aristokratinės visuomenės branduolį ir tampa elitu. S. Šalkauskio pasaulėžiūros formavimosi aspektų ir jo kurtų tapatybės modelių nagrinėjimas

padeda suvokti, kokių kultūrinių įtakų bei ideologijų veikiama formavosi tarpukario intelektualinė aplinka ir vertybinė orientacija.

S. Šalkauskis pirmasis lietuviškąją tapatybę apmąstė filosofiskai – išklė lietuviškumo, kaip Rytų ir Vakarų sintezės, idėją. Kultūrinėje spaudoje filosofas plėtojo savitą *idealo* valstybės – Lietuvos viziją, kuri pasiekama *tautinio protinimo* ir *doros skaistybės* būdu. S. Šalkauskio koncepcijų, jog lietuviškoji kultūra tėra forma, kurią turi pripildyti katalikiškas turinys, retrospektyvi analizė padeda iširti, kaip netiesiogiai viešojoje erdvėje integruojami totalitarinių ideologijų aspektai. Istorinė refleksija leidžia suvokti bekompromisio idealizmo utopiškumą ir poveikį formuojant tautinę ideologiją ir lietuviškos tapatybės konstruktus.

Kiekvieną socialinę problemą galima apibūdinti kaip prasių įvairovę, išreikšiančią skirtingų grupių interesus. Atkreipiamas dėmesys į netenkinančią situaciją, grėsmę gerovei ir formuluojama ideologinė strategija, siūlantį sprendimo būdus. Socialinių problemų priežastys siejamos su regiono, nacionaliniais, klimato, istorinės raidos savitumo bruožais, kuriuos išskleidus geriau suvokiamas vidinis *tapatybės* žemėlapis ir identifikuojami priežastiniai ryšiai. Žmonėms socializuojantis, visas jų patyrimas medijuojamas perimant kalbą, iš kartos į kartą perduodant kolektyvinį patyrimą, socialinius įgūdžius ir juos reflektuojant viešajame diskurse.

Spauda buvo vienas svarbiausių veiksnių, dariusių įtaką valstybės modernėjimo tendencijai. Ikimodernios, agrarinės visuomenės nariai dažniausiai rėmėsi savo lokaliu arba giminės, kuriai priklausė, žinojimu. Anthony Giddenso teigimu, perei-

namaisiais individų gyvenimo laikotarpiais visada priraidavo psichinės reorganizacijos, kažko, kas tradicinėse kultūrose buvo dažnai suritualinama (Giddens, 2000, p. 49). Dėmesio telkimas į įvykį labiau, negu jis yra vertas, politikos, žiniasklaidos srityje yra suvokiamas kaip ritualizavimas. Lietuvoje, formuojantis nacionalizmui, lietuviškai kalbantys inteligentai tautinę agitaciją viešojoje sferoje plėtojo anksčiau, negu įvyko politinė revoliucija (1905 m.) ir industrializacija.

Ikimoderniose kultūrose bendruomenės *žinojimas* priklausė nuo procedūrų ir simbolinių formų, kuriomis disponavo ekspertai / autoritetai: išminčiai, kunigai, tradiciniai lyderiai. Modernybei keičiant patriarchalinius tradicinės vietos bendruomenės santykius, ankstesniųjų autoritetų įtaką perėmė ekspertai: politikai, mokslininkai, švietimo, žiniasklaidos, socialiniai darbuotojai, psichologai, disponuojantys įvairiomis kompetencijos formomis. Šiame tyrime dėmesys kreipiamas į ekspertų – inteligentų, visuomenėje įgavusių ypatingą statusą, – vaidmenį, ekspertinį žinojimą remiantis organizuojančiomis platesnėmis, abstrakčiomis sistemomis.

Kai socialines problemas ekspertai / visuomenės lyderiai konstruoja kaip lemtingas ir mažai nagrinėja konfliktų / derybų aspektu, ekspertizė racionalizuojama, tampa vis siauresnė. Teoretikai bei švietėjai, kaip ir politiniai lyderiai, išlieka valdžioje tik vykdydami politiką ir konstruodami ideologines strategijas viešojoje erdvėje. Anot Murray Edelmano, techninės priemonės ir kalba apibrėžia nesutarimų lauką, semantinę erdvę, kurioje besivaržančios grupės manipuliuoja standartinėmis frazėmis ir prielaidomis (Edelman, 2002: 61). Šis aspektas išryškėjo sugretinus lietuvių

inteligentų kurtus tapatybės modelius ir ideologijas, skirtingais istoriniais laikotarpiais suformuluotas kultūrinėje spaudoje. Ideologijos kūrimas reiškia, kad daroma tam tikrų prasmų ir bendrų pasaulėžiūrinių principų, kuriuos turi išsąmoninti grupė / auditorija, atranka bei sisteminimas. Ideologija, kaip apibendrintas mąstymo apie pasaulį būdas, formuoja kolektyvinę tapatybę: pavyzdžiui, lietuvių tautinė tapatybė suvokiama kaip kolektyvinis individas. Leonido Donskio požiūriu, tarpukario laikotarpiu viešojoje erdvėje išplėtotas ideologizuotas diskursas, visuomenės mokslų silpnumas ir praraja tarp kultūros idėjų ir politikos, socialinės tikrovės *nesuformavo sąvokų ir interpretavimo leksikono, tinkamo suprasti visuomenę ir kultūrą* (Donskis, 2005, p. 41).

Nihilizmu, kančios filosofija, religine mąstysena bei katastrofine istorijos samprata buvo grindžiama lietuvių filosofų (S. Šalkauskio, Antano Maceinos) plėtota kultūros, kaip grynojo dvasingumo arba sąmoningo atsiribojimo nuo socialinės tikrovės, interpretacija. Kai mentalitetas konstruojamas *išlikimo* pagrindu, susiformuoja ne tik bejėgiškumo jausmas socialinių sistemų atžvilgiu, bet ir savotiška *išlikimo kultūra*. Kuriamos įpareigojančios doktrinos, formuojamos stiprios normatyvinio pobūdžio elgesio normos. Visuomenėje sustiprėja gynybiškumo, nerimo, kaltės bei išorinio pasaulio keliamo pavojaus suvokimas.

Šiame darbe nagrinėjami tapatybės konstruktai / tekstai išskleidžia, kaip XIX a. ir XX a. rusų filosofija buvo paveikusi modernėjančios Lietuvos filosofijos formavimąsi. Tapatybės modelius kūrė inteligentai brendo Rusijos (Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas) ir Lenkijos (Vincas

Kudirka) universitetuose ir negyveno Lietuvoje. Tarpukario Lietuvos intelektualioji kultūra iš dalies perėmė rusų idealistinei filosofijai, kalbos ir kultūros politikai būdingą *mesianistinio nacionalizmo* sampratą, išplėtotą S. Šalkauskio tekstuose.

G. Mažeikis mano, kad lietuviška filosofija buvo artima *visuotinybės filosofijai* (S. Šalkauskis, A. Maceina, Antanas Dambrauskas-Jakštas, Vincas Mykolaitis-Putinas) bei *simbolizmui* (Jurgis Baltrušaitis, Oskaras Milašius, Juozapas Albinas Herbačiauskas). Mesianizmo, Eurazijos bei *simfoninės asmenybės* sampratas plėtojo Levas Karsavinas, kuris S. Šalkauskio kvietimu dėstė Lietuvoje. Simfoninės asmenybės koncepcija pripažino bendrumeniškumą, tarybų vaidmenį ir idealistinę valdžios hierarchiją („Problemos“, 2008). Rytų ir Vakarų sandūros nuostatas patvirtino V. Sezemanas, kurį laiką – S. Šalkauskis. L. Karsavinas ir S. Šalkauskis plėtojo požiūrį apie žmogaus veiklos orientaciją į aukščiausius, transcendentinius idealus kaip universalius, grįstus Tomo Akviniečio ir neotomizmo filosofija. L. Karsavinas Logo įkūnijamą santalkos galią siejo ne su lingvistiniais ar mentaliniais aspektais, bet su tikėjimo prigimtimi bei socialistiniais sąjūdžiais, individo gebėjimu aukotis politinei ir socialinei žmonių gerovei. G. Mažeikis pažymi, kad *tarpukario lietuvių filosofijai trūko socialinio empirinio įžvalgumo, kuris įvertintų Vakarų modernizacijos galimybes, taip pat analitiškumo, padedančio atsisakyti „dvasinių“, esencialistinių, ideokratiškas teorijų* („Problemos“, 2008, p. 37).

Kaip teigė A. Maceina, religijai tiek suaugant su tauta, jog šios *tautiniai ir valstybiniai siekiai virsta religiniais siekais, kalbama apie mesianizmą, kaip iškreiptą*

Evangelijos skleidimo sąmonę (Maceina, 1994: 376). Jis atkreipė dėmesį į du kojojančius mesianizmo tipus: rusiškąjį ir lenkiškąjį. Vladimiro Solovjovo plėtotą rusiškojo mesianizmo sampratą A. Maceina aptarė kaip neįtikimą sapną. Rusijai pasukus į ateizmą, *atvėrusį istorinės dialektikos šturpą visu jos ryškumu*. Filosofas išskyrė religijos ir tautos dialektikos tapsmą *šturpuliū* mesianizmo idėjoje, kadangi religinis tautos entuziazmas, *susiliejęs su nacionalizmu, pradeda eiti šunkeliais*, užgoždamas savais tautiniais reikalavimais kitų tautų savybes ir teises (Maceina, 1994). A. Maceina manė, kad religijos užgožimas tautybe prasiveržia tautinių sunkumų ar grėsmės metu. Šią lietuvių savybę jis įvardijo kaip būdo silpnybę, kai *lietuviybės išlaikymo našta kraunama ant krikščionybės pečių. Niekur betgi krikščionybės būtinumas nėra tiek susiaurinamas ir sumenkinamas, kaip ten, kur religija padaroma priemone, ginklu, priebėga tautiškumui* (ten pat: 381). A. Maceina šį požiūrį plėtojo emigracijoje.

Pasak G. Mažeikio, religinis esencializmas, istorinė dialektika, susieta su mesianizmu ar net gnosticizmu, darė Lietuvos filosofiją pažeidžiamą įvairioms propagandinėms kampanijoms bei mesianistiniams sąjūdžiams („Problemos“, 2008).

Visuomeninio / politinio lūžio laikotarpiu, vyraujant ypatingai masių psichologijai ir euforinei žmonių elgsenai, inteligentai gali atlikti lemiamą vaidmenį, kai ir lyderiai, ir piliečiai labiausiai susitelkia veikti, vadovaudamiesi bendros gerovės siekais. Po lūžio susiformuoja aukštas visuomenės sąmoningumo lygmuo, vadina moji *nepaprastoji politika* (Balcerowicz, 1998, p. 135), tačiau pradėjus reikštis politinių grupių konkurencijai ją gana greitai

pakeičia besivaržančių partijų ir interesų grupių politika. Tyrėjai atkreipia dėmesį, kad lygia greta su politiniais sukrėtimais suklesti mitologija ir propaganda, o išsivirtinę žmonių sąmonėje mitai panaikina racionalių modernizacijos modelius, užgožia tikrovę vizijomis bei utopijomis.

Blogiausiomis mitologijomis A. J. Greimas vadino išsivirtinusias kalboje ir nesąmoningai vartojamas dviprasmybes, kai norima pasakyti tiesą. Problema glūdi žmonių nesąmoningame angažavimesi tam tikrų vertybių atžvilgiu. Tačiau demitifikavusi pasenusias vertes ir įvardijusi, ką reiškia mitai, visuomenė netampa laisvesnė, tik viena mitų sistema pakeičiama kita. Demitifikuoti vieną ideologiją galima tuo atveju, jeigu sukuriama ir pateikiama nauja ideologija, leidžianti tautai ar žmonėms gyventi („Metmenys“, 1966).

Suformuotas simbolinės tikrovės modelis gali deformuoti viešosios erdvės sampratą ir jos palaikymo pilietinėje visuomenėje būtinybę. Visuomenėje, kurios žiniasklaidoje buvo konstruojami išlikimo modeliai ir skleidžiamas vienybės, solidarumo, tautos, revoliucijos mitas, sudaromos prielaidos mitologizuotam mąstymui išsivirtinti ir tapatumo erozijai, pasireiškiančiai masiniu žmonių nusivylimu.

Tautinės vienybės projektas: tapatybių ir pasaulėžiūrų konkurencija

Pasak V. Kavolio, tautinio atgimimo herojai savo politinę veiklą mėgo pradėti penktoje gimnazijos klasėje ar dar anksčiau (Kavolis, 2006, p. 193). Pirmoji po baudžios panaikinimo iš valstietijos kilusi lietuvių inteligentija atmetė ir priešišškai įvertino lenkiškąją tapatybę. Tačiau plėtojo lenkų romantizmą, tęsdama proginės, panegiri-

nės literatūros tradiciją. Ji buvo pasirinkta kaip nacionalinės idėjos plėtojimo atrama. Iškėlę prioritetinį tautos kūrimą nuo šaknų (eliminudami bendrą istorinę patirtį su lenkais, kaip kolektyvinės atminties dalį), lietuvių inteligentai išreiškė save kaip socialinę grupę ir nubrėžė *primityviojo nacionalizmo* kryptį. Konkrečiame istoriniame lietuvių naratyve – autobiografinio pasakojimo tęstinume, interpretuojant *autobiografiją kaip asmens / visuomenės tapatumo moderniam socialiniame gyvenime pagrindą* (Giddens, 2000, p. 102), atsirado egzistencinis plyšys. Kuriant lietuviškos tapatybės modelį, buvo *eliminuos fragmentas (neišspręstas lietuviškumo-lenkiškumo klausimas), iprasminęs nuolatinę grėsmę tautos išlikimui ir užprogramavęs identiteto netapatumą* (Putinaitė, 2004, p. 116, 129), lietuviškos tapatybės trapumą ir steigties poreikį. Kitataučiai buvo atskirti nuo Lietuvos kultūrinio intelektualinio branduolio. *Išskirtinai lietuviškoji inteligentija sprendė, kas priklauso nacijai, kurią jie suvokė kaip istorinės-kultūrinės programos įsikūnijimą, o ne kaip empiriškai identifikuojamą socialinę tikrovę* (Donskis, 2005, p. 43). Keltinas esminis autentiškumo, tikrumo dėl savęs klausimas, modernybėje susijęs su sąmoningumo raida ir saviraiškos laisve, tačiau svertimas tradicinėje visuomenėje.

Anot A. Giddenso, leidimas išeiti iš praeities naudojantis įvairiais išlaisvinimo iš slegiančių emocinių įpročių metodais sukuria galimybę save ugdyti ir tapti *autentiškiems*. Žmonės, kaip individai, nėra pajėgūs kurti istorijos. Ignoruojant savo vidinę patirtį, sudaromos prielaidos ją kartoti *tampant belaisviais tų bruožų, kurie neautentiški, nes kyla iš kitų asmenų pirmųjų jausmų ar buvusių situacijų* (Giddens, 2000, p. 103).

Prasidėjus valstiečių emancipacijos sąjūdžiui ir *lietuviškumui*, kaip tapatybės pamatui, tapus pagrindine vertybe, bajorai, buvusi įtakinga visuomenės grupė, buvo pastumti į antrą planą. Šis visuomenės virsmas, vykęs kartu su lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžiu, įprasmino išskaidytą pilietiškumo tradiciją ir valstietiškosios demokratijos įsigalėjimą. Formuojant tautą etnolingvistiniu pagrindu, buvo aktualizotas išlikimo, lietuviškos „kankinystės“ ir lietuviškos tapatybės ir išlikimo klausimas. Lietuviškumo kriterijumi buvo tapęs vien kalbos mokėjimas, tačiau jis suprastas siaurai, kaip kaimo tradicijų puoselėjimas (Skrupskelis, 2010, p. 67). Neišspręstas *etninio nacionalizmo* klausimas ir nepakanta *kitaminčiams* kėlė įtampas 1918–1940 m. įtvirtinant Lietuvos valstybingumą ir yra aktualus dabar, formuojantis pilietinei visuomenei, kurios demokratijos pamatas būtų grindžiamas ne teoriniais ar abstrakčiais piliečių laisvių ir teisių, viešojo forumo ir susirinkimų laisvės, tolerancijos ir pliuralizmo principais.

Nagrinėjant lietuvių tapatybės ir psichosocialinio charakterio bruožus pastebėta, jog visuomenės *lyderių* mąstysenoje susiformavo dvi bendros veikimo nuostatos: Margirio – Antano Mackevičiaus ir Vytauto – Motiejaus Valančiaus. *Pirmieji vadovavosi principu: jokio kompromiso – geriau mirti, negu nuolaidžiauti, antrieji – dėl svarbiausio tikslo ieškoti kompromiso* (Genzelis, 2005, p. 12). Pastebėta, kad žmonės ir klasės kovoje už laisvę iš pradžių solidarizuojasi, besigrumdami prieš engimą, o pasiekę pergalę susivienija su buvusiais priešais. Murray Edelmanas atkreipė dėmesį į tai, kad *maištai ir revoliucijos nebūdingos šalims, turinčioms senas ritualizuoto keitimosi nuomonėmis tradi-*

cijas. Būtent ten, kur tokio keitimosi nėra, gali atsirasti bendras susitarimas nuversti esamą režimą (Edelman, 2002, p. 27). Tačiau šalies, kovojančios dėl savo išlikimo, vidinės konfrontacijos pobūdis yra kitas.

Ar galimybė *atsikratyti idiotinančios baudžiamos naštos* (Kavolis, 2006, p. 329) tapo įmanoma tik dėl *inteligentijos*, dvasiškai susijusios su liaudimi, poreikio per spaudą žmonėms perduoti intelektualiai subrandintų idėjų ir pranešti apie savo *įsipareigojimą* dirbti visuomenės gerovei ir laimei? Kiek visuomenės lyderių veiksmuose būta sąmoningo veiksmo, kovos dėl politinės valdžios perimamumo, o kiek – atsitiktinumų, kurių pilna istorija?

XIX a. Vakarų ir Rytų Europoje, romantizmo epochoje formavosi literatūriniai sąjūdžiai, jie leido periodinius leidinius, kurie tenkino literatūrinės tapatybės poreikį, juose spausdintos publikacijos apie praeities legendas, skleistos istorinės žinios, kurti naratyvai, žadinusieji nacionalinę savimonę. Tautinio išsivadavimo, nacionalinės savimonės idėjos, apėmusios lietuvių šviesuomenės kartą, buvo paskleistos Lietuvoje, tačiau modernybės raidos prasme – keliais šimtmečiais pavėlavusios. Lietuviai inteligentai, formavę viešąją sferą, sukūrė tautinę kultūrą ir tapo politiniais lyderiais, o patriotinė agitacija buvo lydima socialinių konfliktų.

XIX a. Vakarų Europoje paplito socializmo ir marksizmo – revoliucinio radikalizmo doktrinos, dialektika grįstos socialinės pažangos teorijos. Markso socialinė filosofija formavosi pramonės darbininkų klasės politinės savimonės, jos politinės galios augimo kontekste (Sabine, Thorson, 2008, p. 707). Šios idėjos buvo aktualizotos ekonomiškai silpnai išsivysčiusioje Lietuvoje, kurioje buvo mažai rašančiųjų ir

skaitančiųjų. Lietuvių kalba leistos maldaknygės ir ji vartota smulkių valstiečių ūkių gyvenime. Lietuvių kalba nebuvo mokslo, kultūros, prekybos ar administracijos kalba. Visavertę modernaus gyvenimo poreikius tenkinančią kalbą reikėjo kurti.

Kęstučio Skrupskelio teigimu, vykstant Lietuvos urbanizacijai, varžėsi skirtingos, už lietuvius turtingesnės ir raštingesnės tautos: rusai, vokiečiai, lenkai, žydai. Prieštaravimų kilo dėl skirtingos lietuviybės sampratos ir pasaulėžiūrų takoskyros. Konkurencija viešojoje komunikacijoje vyko propagandinėmis, agitacinės retorikos formomis ir steigiant savas institucijas. Riba, skirianti politinę ir visuomeninę veiklą, buvo trapi. Viešojo diskusija suprasta kaip politinių ir filosofinių paskaitų / lekcijų skaitymas grupių susibūrimuose, tačiau jose beveik nenagrinėta socialinė tikrovė. Katalikiškos organizacijos, pavyzdžiui, ateitininkai, aušrininkai, pavasarininkai, leido savo laikraščius su nemokamais priedais. Neprofesionali spauda atliko organizacinį, mobilizacinį darbą. Istorikai pastebėjo, kad politinės grupės Lietuvoje nesugebėdavo bendradarbiauti, derinti interesų ir dėl pasaulėžiūrinių skirtumų tapdavo kraštutiniais priešais. Antagonizmas, „paskendimas politikoje“ ir perdėta retorika, neatspindėjusi tikrosios padėties, buvo įprastinė vidinės kovos forma. Savo ideologines programas skleidę leidiniai, tapę organizacijų (katalikiškų ir socialistinių) centrais, konkrečiai veiklai: platinimui, rašymui ir diskutavimui susirinkimuose, angažavo moksleivius ir gimnazistus. Spaudoje ir viešojoje komunikacijoje buvo susipynę kraštutiniai vertinimai, idealistiniai siekiai bei grupiniai / politiniai / asmeniniai interesai. Kita vertus, dirbtas šviečiamasis darbas, ugdytas pilietiškumas ir žmonių

gebėjimas patiems rūpintis ne tik savo, bet ir viešąja gerove (Skrupskelis, 2010).

Socialistinės idėjos, nukreiptos prieš socialinę priespaudą, buvo paskleistos valstietiška krašte, kuriame tik XIX a. antroje pusėje buvo panaikinta baudžiava. B. Genzelio teigimu, apie 1880 metus Jonas Šliūpas, Vincas Kudirka ir kiti lietuviai inteligentai, žadinę tautinį sąmoningumą, atkreipė dėmesį į Vakarų Europoje skleidžiamą marksizmo filosofiją bei rusų socialistų idėjas. Vilniuje buvo įsikūręs carinės Rusijos teritorijoje veikusios organizacijos „Proletariat“ centras. Su ja palaikė ryšius tiek V. Kudirka, tiek J. Šliūpas, Fridricho Engelso mintis apie *socializmo išsivystymą iš utopijos į mokslą* (str. „Mokslas apie tautos ūkį“) atpasakojęs „Aušroje“ 1884 m. (Genzelis, 2005, p. 184). Nepriklausomoje Lietuvoje, valstybės kūrimo laikotarpiu, socialdemokratai propagavo socialinę lygybę. Jie organizavo visus darbininkus, nepaisydami tautybės ir palaikydami ryšius su žydais. Silpnai išvystytoje miestų kultūroje industrializacijos prieštardos buvo sudėtingos: miestų gyventojų daugumą sudarė žydai, kaimo žmonės turėjo negatyvių nuostatų miestų urbanizacijos, modernizacijos ir kapitalizmo (tapatinamo su žydais) atžvilgiu.

Rytų ir Vidurio Europoje plintant *nacionalizmo* idėjoms, čekai, slovakai, baltarusiai, lietuviai, latviai, estai kovojo už tautinį apsisprendimą ir valstybingumą, tačiau gyvybiškai svarbus klausimas – kaip išsaugoti tautinį orumą, savigarbą ir tapatybę gyvenant tarp kitų tautų – kilo žydams. Lietuvos miestuose jie sudarė daugumą gyventojų ir atliko ūkinę ir viduriniojo sluoksnio paskirtį. Norėdami įveikti „dvasinio geto uždarumą“, žydai įsitraukė į emancipacinį, grįžimo prie iš-

takų procesą, kovą dėl pilietinio ir politinio lygiateisiškumo klausdami: „Kuo mes blogesni?“ Vadovaudamiesi autonomizmo koncepcija, siekė nacionalinio ir kultūrinio apsisprendimo, kalbų ir mokyklų laisvės. Lietuvoje, kurioje vyravo natūrinis ūkis ir pragmatiškos nuostatos bendradarbiavimo atžvilgiu, konservatyvūs luominiai santykiai ir nepakanta *kitokiam*, stabdė pačios lietuvių tautos modernėjimo kelią, komplikavo žydų (Skrupskelis, 2010, p. 247; Atamukas, 2007, p. 109) ir kitų konfesi- nių, etninių subkultūrų padėtį. „Litvakų gentis“, gyvenusi etnografinės ir istorinės Lietuvos teritorijoje, žydų integracijos perspektyvą geopolitinėje srityje siejo su bendru pilietybės klausimu, politine savi- mone ir teisine padėtimi. Tačiau kai kurių visuomenės sluoksnių antisemitizmas su- darė sąlygas pačioje žydų bendruomenėje tarpti didžiausiam fanatizmui – jie jautėsi šalinami iš Lietuvos ekonominių pozici- jų ir laikomi priešais (Atamukas, 2007, p. 110).

Etninė lietuvių tautos dauguma – vals- tiečiai ir gausios žydų bendruomenės buvo atribotos nuo politinio gyvenimo, Lietuvos visuomenė buvo susiskaldžiusi į uždaras konfesines, etnines bendruomenes. Anot K. Skrupskelio, lietuvių atsilikimas, sie- jamas su rusifikacijos politika ir spaudos draudimu, gali būti grindžiamas skaičiais: 1913 m. Rusijos imperijoje ėjo 1585 pe- riodiniai leidiniai rusų kalba, 234 lenkų, 31 žydų, 47 latvių, 43 estų ir tik 20 lietu- vių kalba (Skrupskelis, 2010, p. 62). Vil- niaus, Kauno, Šiaulių, Raseinių, Ukmer- gės spaustuvių savininkai žydai nuo 1905 m. spausdino daug lietuviškų knygų bei laikraščių, plėtojo poligrafinę kultūrą. 1914 m. Vilniuje buvo išleistas visuomeni- nio politinio pobūdžio rinkinys jidiš kalba

„Lite“ („Lietuva“), kuriame buvo keliami žydų išlikimo, bendrabūvio su lietuviais ir baltarusiais bei pilietinių teisių klausimai. Solomonas Atamukas atkreipė dėmesį, kad lietuvių ir žydų aktyviosios nacionali- nės jėgos rūpinosi savo tautiniais reikalais ir nelaikė vieni kitų sąjungininkais siekiant bendro tikslo kovoje dėl Lietuvos laisvės ir valstybingumo (Atamukas, 2007, p. 111). Lietuvoje nebuvo subrendusios lietuvių tautinės demokratinės / politinės jėgos, kuri savo pačios išlikimo kovose imtųsi įtvirtinti toleranciją ir pliuralizmą. Nacio- nalizmas ir stoicizmas suformavo specifi- nę intravertiškumu grįstą elgseną, sociali- nę motyvaciją bei netolerantišką požiūrį į kitų tautų tapatybes.

Tautinio atgimimo žadinimo konceptai

Socialistai aušrininkai, varpininkai – tau- tinio sąmoningumo žadintojai – paskleidė socialistines idėjas tikėdami, kad darbi- ninkų ir valstiečių poreikiai bei interesai sutampa. Jie buvo įsitikinę, kad siekiant paspartinti agrarinio krašto socialinę, po- litinę ir ekonominę raidą, jam galima pri- taikyti industrinių visuomenių modelius. J. Šliūpas vienas pirmųjų ėmėsi steigti lie- tuvišką socialistinės krypties laikraštį, ta- čiau dėl lėšų stokos leidybos minties buvo atsisakyta. Jis pasižymėjo kaip antikleri- kalizmo ir humanistinės etikos, dechresti- anizacijos skleidėjas. J. Šliūpo deklaruota programa buvo tautinė ir šviečiamoji, ragi- nanti spręsti socialines problemas ugdant lietuvių (Skrupskelis, 2010, p. 158).

Leidinyje „Aušra“ J. Šliūpas planavo skleisti filosofines ir politekonominės te- orijas. Brandinta idėja, kaip darbininkams perduoti išsivadavimo idėjas, *žadinti žmo- nes iš ilgo ir saldaus snaudulio*. Šviečia-

mojo pobūdžio straipsnyje „Mokslas apie tautos ūkė“, išspausdintame „Aušroje“ J. Šliūpas tikėjosi plėsti valstiečių akiratį, aiškindamas apie jų teises, kad jie galėtų civilizuočiau spręsti socialines problemas. Autorius išvėlgė, kad *mokslas neša žmogui pelną, o apie tautinę ūkė ant kiekvieno žingsnio prisideda, be to mokslo vargu ar galima suprasti keblius draugijos klausimus* („Aušra“, 1884).

Tyrime nagrinėjami tautinio atgimimo sąjūdžių *manifestai / metadiskursai*, kuriais lietuvių inteligentai, save reflektavę politiniais lyderiais, paskelbė mąstymo būdų ir kalbėjimo kompleksą. Jis suvoktinas kaip įsiteisinimo diskursas bei teorinė ir (ar) ideologinė strategija, sukurianti sąjūdžiui ar grupei svarbias reikšmes. Kaip teigia M. Edelmanas, *kiekvienoje epochoje ir nacionalinėje kultūroje politiniai įvykiai, traktuojami kaip konstruktai, kuriami suinteresuotų grupių. Politiniai konfliktai yra susiję su konkuruojančių veiksmų interpretacijomis bei stereotipais / įvaizdžiais. Norint suprasti stabilumą arba kaitą, būtina atsižvelgti į tai, kaip žmonės suvokia, prognozuoja ar įsivaizduoja savo socialinę padėtį* (Edelman, 2002, p. 11).

Kuriant manifestus / metadiskursus, pasitelkiami politiniai laisvės, brolybės, lygybės, teisingumo, vienybės simboliai, į kuriuos žmonės reaguoja. Jie gali būti susiję su vaikystėje girdėtais pasakojimais, kelti nostalgiją, žadinti patriotizmą ir patenkinti savigarbos siekio poreikius. Kiekvienoje socialinėje problemoje glūdi prasmų bei reikšmių įvairovė, išreiškianti grupių interesus, o jų aiškinimai pasižymi ideologizuotumu.

Legendomis grįstas pasakojimas apie praeitį, turintis aiškinamąją vertę, gvildena tam tikras socialinės organizacijos for-

mas ir siūlo sprendimus esamos situacijos chaotiškumui sutvarkyti. Politinis mitas mobilizuoja ir sukuria vaizdinių asociacijas. Raulis Girardet, analizavęs politinio mito kaip ypatingo diskurso sistemos ir retorinės konstrukcijos aspektus, daro išvadą apie *sąmokslo teorijos* egzistavimą (Girardet, 2007, p. 19). Problema tampa ne pačios mitinės vaizduotės įsigalėjimas, o tai, kad kolektyvinėje sąmonėje suformuotas mitas transformuoja modernios visuomenės modelius. Vizijos, utopijos ir mesianistinės nuostatos gali būti suvoktos kaip socialinė tikrovė. Tautinio atgimimo laikotarpiais Lietuvos kultūrinėje spaudoje paskelbtuose manifestuose / didžiuosiuose tekstuose išskleidžiamos asmens laisvės, tapatybės, spaudos vaidmens visuomenėje sąvokos. Šiame tyrime jos grindžia inteligentų ir spaudos vaidmens sampratos evoliuciją įvairiais visuomenės modernėjimo laikotarpiais: „Aušroje“ 1883–1886 m. bei „Varpe“ 1889–1905 m.

J. Basanavičius „Aušrą“ apibrėžė kaip pirmąjį mėnesinį visuomeninį politinį ir literatūrinį lietuvių žurnalą lotynišku raidynu. Tačiau steigiant „Aušrą“ J. Basanavičius negyveno Lietuvoje ir iš esmės negalėjo susitapatinti su Lietuvos, kurioje vyravo carinės Rusijos administracijos direktyvos, problematika – *negalima buvo prieš rusus rašyti* (Nezabitauskis, 1990, p. 130).

Pirmajame numeryje paskelbtame *manifeste* formuluojamas lietuvių tapatybės modelis nežinant, kas sudaro tautą. Jame apeliuojama į lietuvių inteligentų, kurie jautė *lietuviškai ir mislijo, norint rašė lenkiškai* („Aušra“, 1884), sąmoningumą. Visi *mokinti, raštiški vyrai* tapatinami su inteligentais, *kurių misija yra apmąstyti giminės nuopuolį ir nurodyti negandų šaknis. Tie,*

kas atskyrė savo apšvietą nuo tamsiųjų brolių, gali tą tamsybę lengviau sunaikinti („Aušra“, 1883, p. 154). Intelligentams keliamas uždavinys stoti į dvasišką kovą, kad abejojančius uždegtų meile garbingos praeities ir lietuviybės pripažinimu. Priespauda, asimiliacija su kitomis tautomis ir švietimo trūkumas įvardijami kaip pamatinės nutautėjimo problemos, kurias išsprendus bus atkurta *pirmutinė teisybė* – švietimo lietuvių kalba mokyklose teisė. „Aušroje“ pirmą kartą iškeliama mokslingų vyrų vienybės ir socialinės grupės formavimosi klausimas, nes *mažas pulkelis be vienybės dėl savo genties negali daug gero padaryti*. Kaip tautinio sąmoningumo alternatyva pateikiami čekų, serbų, chorvatų darbo dėl tautos pavyzdžiai steigiant mokslo bendrystes. J. Basanavičius manė, kad mokslo bendrijos, suvienijusios dvasines pajėgas, patriotus: mokslingus vyrus, tėvynės ir kalbos mylėtojus, taps institucija, kuri rūpinsis tėvynės reikalais ir triūs *dėl naudos brolių*. Mokslo bendrystės *galinčios atvauduoti lietuvių kalbą nuo prapulties* ir nubrėžti Lietuvos vystymosi kryptį.

Pirmu reikalu ir didžiausia tautos jėga yra apibrėžiamas *raštas*. Tačiau manifeste nenumatoma, kaip kalbos pagrindu kuriamas lietuviškas identitetas įsiteisins kitų tautinių identitetų, pavyzdžiui, žydų, lenkų, vokiečių, rusų – bendrame emancipacijos / išsivadavimo kovų kontekste. *Nesvietiška intriga* apibūdinamas 1863 metų sukilimas, po kurio dėl lenkų, kurie *įtraukė mažumą lietuvių drauge, kaltės uždrausta* spausdinti lietuviškais rašmenimis. Lietuviškas romumas (konformizmas), darbuojantis tik artojystė, nes *nekelia rankos prieš maskolius ir prūsų valdžią*, išskiriamas kaip nesipriešinimo priespaudai vertybė. *Išgamomis* raginama regėti tuos,

kurie pametė savo kalbą. Mokslo šviesybė numatoma kaip vienintelė galimybė sustiprėti dvasiškai ir nubrėžianti išgrynintos lietuviybės, suvokiamos kaip *tautiškumas*, kryptį – išvengiant asimiliavimosi į *gudus ar lenkus*. Manifeste konstatuojamas pribrėndimas permainoms ir visuomeniniam perversmui: *atėjo laikas, kad sviestas pažintų, kokios liko lietuviškos pajėgos*.

J. Basanavičius pabrėžė lietuviškos spaudos, kaip *dvasiškos šviesos* ir pliuralizmo, toleruojančio *kitonišką kiekvieno suvokimą, vaidmenį*. Laikraštis įvardijamas *naudingu daiktu, kuris apreiškia tautos būdą* (tapatybę) ir *veikalus* („Aušra“, 1883). Spaudos išsivystymo lygmuo atitinka / parodo tautos išsivystymo lygį ir raidos perspektyvą.

Suformuluota laikraščio koncepcija: kurti tautinę tapatybę *vietoje, kuri dirvonais guli*, būti pasaulietinės krypties (*tik svietišku*) leidiniu ir neliesti kokios nors, ypač užsienio, politikos. Politinis ir valstybinis mąstymas traktuojamas kaip nesvarbus „Aušrai“ – *politika mums nerūpi ir rūpėti neprivalo*. Viešojo diskusija „Aušroje“ suprasta kaip reagavimas į kitų (ypač lenkiškų) leidinių publikacijas, vadintas nevertu dėmesio *zaunijimu*. Tik antraisiais leidybos metais laikraštyje formuluota pilietinės bendruomenės, atsisakant luominės diferenciacijos, samprata. Nagrinėti pagrindiniai žmonių teisių aspektai: laisvės, lygybės, švietimo, ekonominės gerovės, tautinės kultūros ir teisės žinoti tiesą svarba. Įgyvendinus *nacionalizmo*, suvokto kaip patriotizmas, principus, „Aušros“ požiūriu, subrandinama *tautinė kultūra* kaip kitas žingsnis į *visuotinumą* (civilizuotumą).

Tautos tapatybės kūrimas J. Basanavičiui kaip mokslininkui, plėtojančiam kultūrinio tautiškumo projektą, buvo susijęs su

lietuvių civilizacijos pradmenų ieškojimu ir saugojimu. J. Basanavičius, kurdamas lietuviškos tapatybės konstrukta, interpretavo lietuvių tautą savo moralinėmis ir dvasinėmis savybėmis esant pranašesnę už kitas tautas. Tačiau plėtodamas valstietiškos tautos savigarbos projektą, nenubrėžė lietuvių politinės tautos raidos krypties ir neapmąstė ateities projekcijos. Lietuviška tapatybė kurta atsigręžiant į protėvių kultą, kuriuo tikėdami lietuviai išsaugojo civilizacinę atmintį. Pasak Nerijos Putinaitės, J. Basanavičius pateikė savotiškos totalitarinės tautinės moralės modelį, kuriame individas pajungiamas tautai ir turi jai besąlygiškai tarnauti. Etninės kalbos pagrindu formuodamas lietuviškosios tapatybės esmę, „tautos daktaras“ pirmasis įsteigė kalbos ir politinės istorijos konkurenciją (Putinaitė, 2004: 39). Tauta, kovojanti dėl išlikimo ir laisvės, apibrėžta mąstant kultūrinėmis kategorijomis, vengiant išigilinti į konkretų politinį, daugiakultūrį, etninį Lietuvos tapatybės žemėlapi. Tautos turinys, pasitelkus literatūrinės ir kultūrinės priemonės, buvo struktūruojamas tikint, kad mokslo žinios ir švietimas įgis politinį statusą.

Modernioje visuomenėje „Aušros“ leidybos faktas gali būti interpretuojamas kaip simbolinės erdvės konstruktas, kurio tikslas – tautinės savigarbos įtvirtinimas, idealo realizavimas, bet ne objektyvi, kritiška realybės analizė, turinti viešosios diskusijos, ugdančios žmones priimti savarankiškus ir alternatyvius sprendimus socialiniame gyvenime, bruožų. Spaudos, identifikuojančios bendruomenę, visuomenę ir tautą, vaidmuo suvoktas abstrakčiai, laikraštis – kaip tautos tapatybės modelio sklaidos priemonė, daranti įtaką žmonių suvokiamam tapatumui ir socialinių san-

tykių sandarai. Nacionalizmo fenomenas, įkvėptas romantizmo etikos „Aušroje“, reiškėsis XIX a. pabaigoje „Varpo“ skleidžiamu liberalizmu ir įgavęs masinį pobūdį, sukūrė socialinės realybės, *paremtos kova už tautos laisvę ir išlikimą*, modelį.

1889 m. Tilžėje V. Kudirkos išleistas „Varpas“ apibrėžtas kaip mėnesinis literatūros, politikos ir mokslo laikraštis. Įžangoje išskiriama *žodžio laisvės* kaip pamatinės vertybės tautinių idėjų aiškinimo ir sklaidos darbe reikšmė. Laikraštis interpretuojamas kaip įvairių nuomonių dalijimosi ir platinimo būdas, tačiau aktualizuojama autoritetinio (*keblaus*) mąstymo Lietuvoje problema, kad *gera atnešti tėvynei galima tik sutinkant su* (daugelio lietuvių) *pažiūromis*.

Inteligentai „Varpo“ programoje įvardyti kaip abstrakti, indiferentiška tautiškumo reikalams grupė, nutautėjusi (*atsalę ir apsileidę*) ir mažai dėmesio skirianti lietuvių tapatybės plėtočiai. Laikraštis suvoktas kaip visuotinis, įvairias temas gvildenantis (kad žmonės rastų atsakymus) *organas*, kuriame reiškiamos įvairios nuomonės ir formuojamas viešasis forumas. Ne taip kaip „Aušra“, deklaravusi politinių temų ignoravimą, „Varpas“ pirmą kartą formulavo *spaudos kaip tarnystės lietuvių ir tėvynei uždavinį*, kuriam įgyvendinti būtina atskirti viešojoje erdvėje plėtojamus viešuosius ir grupinius (partinius) interesus. Laikraščio tikslas *išmokyti lietuvius lietuviškai mislyti* išskirtas kaip tautinės savigarbos, sąmoningumo ir autentiškumo ugdymas dvasinei ir ekonominei visuomenės gerovei pasiekti. Kiti svarbūs „Varpo“ uždaviniai – ugdyti lietuvių (brolių) patriotizmą ir *nukrėsti nuo lietuvių nesuprantamą lipnumą prie svetimų tautų*. Tai, kad nėra savos, lietuviškos, *intelligentijos*, grindžiama svetimų kultūrų

įtaka. Propaguotos luomų *lygybės* (harmونijos), naikinančios antagonizmą, ir *brolybės* idėjos. „Varpe“ atkreiptas dėmesys į sekularizacijos svarbą: Bažnyčia, kaip atsiribojusi nuo politinės veiklos institucija, galinti stiprinti lietuviybės ugdymą. Kunigai vertinami kaip *vienatinė inteligentija*, geriausiai pažįstanti vietos žmonių gyvenimą bei reikalus. „Varpas“, apeliuojantis į darbininkų ir (ar) ūkininkų auditoriją, deklaravo liberalizmo – *vienybės, solidarumo* ir industrializacijos reikšmę spartinant socialinius pokyčius. Išskleidžiama *darbininkijos* kaip valdančiosios klasės idėja: panaikinus luomus, *lygiai intelektualiai ir materialistiškai darbininkai gali vadovauti tautai, būti vedžiotais tautos laivo*.

Laikraštyje keltas Lietuvos *valstybingumo* klausimas – ant kokio pamato stovės Lietuva, kurioje mažai lietuvių, o sureikšminus darbininkijos įtaką, bus sumenkinėti kiti? „Varpe“ sureikšmintą *tolerancijos* ir *pakantumo kitokioms pažiūroms* tema, gvildenta politinio spektaklio konstravimo aspektu. Neišspręstas *lenkų klausimas* analizuotas kaip kitos tautos konkurencija, lietuvių raginti bendradarbiauti, solidarizuotis ir civilizuotai spręsti išskylančias socialines ir komunikacines problemas. „Varpe“ plėtota *sutarties* (derybų), viešojo susitarimo nebuvimo tema. Pretenzijos stoti į tautos vadus dirbančių, moksliškesnių lietuvių įvardijamos kaip probleminės, nesant demokratiško susitarimo (*sutarties*) įgūdžių. *Nesutarimai tarp inteligentijos, barniai iškeikimai ir paniekinimai yra minkštas patalas dėl saldaus miego žemiau intelektualistiškai stovinčių brolių, visa tai nustumia į apatiją ir mokslingesnius, nenorinčius vaidytis be naudos* („Varpas“, 1890).

„Varpe“ išskirtas nesutarimo tarp pasaulietinės ir dvasinės/katalikiškos *inteli-*

gentijos aspektas, pasaulėžiūrinis tarpusavio priešiškus ir intrigu konstravimas, *šaukiantis pagalbos tėvynės nedraugų*. Konstatuojama, kad ugdant lietuviybę perimta išsivysčiusių tautų, turinčių senas kultūrinės ir demokratines tradicijas, patirtis, tačiau dėl švietimo trūkumo nemokama *mėgdžioti* (vadovautis) Prancūzijos, Anglijos, Vokietijos politine patirtimi. „Varpe“ keltos psichologinės, tautinio charakterio problemos – baimės, gentinės bendruomenės elgsenos ir autoritarizmo. Įvardyti nacionalinio charakterio bruožai: *įtarumas, gynybiškumas (lietuvis bijo lietuvio ir savo vadovų – brolių)*. Skleista nacionalizmo, socializmo, individualizmo, liberalių reformų ir politinio švietimo svarba. Laikraštyje mėginta apibrėžti tautą politiškai, tačiau kreiptas dėmesys į individualizacijos, *asmens laisvės ir tapatybės (nes esybė yra laisvė)* suvokimo reikšmę. Priešingai nei „Aušra“, „Varpas“ kreipė skaitytojus visuomenės modernizavimo linkme išskirdamas, kad *tautą daro ne kalbėjimas ta pačia kalba, arba prigulėjimas prie tos pačios etninės grupės*, bet bendruomeniškumas / pilietiškumas, dirbant dėl bendro tikslo („Varpas“, 1890).

Realistinis požiūris iš dabarties pozicijų į archetipais paremtus mitus ir tolerantiškas vientiso istorinio naratyvo rekonstravimas žmonių elgsenos aspektu – psichologinių mechanizmų, socialinės motyvacijos bei ankstesniųjų režimų paveldo dramatiškų patirčių kontekste – padeda išgryninti aušrininkų, varpininkų kurtos lietuviškosios tapatybės projektų bruožus, kuriais vadovaujamasi iki šiol. Grupinio mąstymo, simbolinės erdvės tapatinimo su viešąja erdve analizė leidžia išskirti specifinių žurnalistikos bruožų formavimosi ir plėtojimo šiuolaikinėje Lietuvos žiniasklaidoje ištakas.

Inteligentų socialinio vaidmens dilema

Šiame skyriuje nagrinėjamos psichosocialinės modernios Lietuvos inteligentijos formavimosi aplinkybės, saviraiška ir intelektualinės minties raida. Filosofiniu aspektu analizuojama iš valstietijos kilusių inteligentų, tradiciškai susijusių su Rusijos ikirevoliucine inteligentija, perėmusių jos mentalitetą, socialinio vaidmens ir elgsenos suvokimą, savikūros istorija.

Politinės nacijos formavimasis Lietuvoje siejamas su naujos tautinės inteligentijos kuriama nacionaline kultūra, atmetus lietuviškojo dichotono (aristokratijos) kultūrinį paveldą. Dvi inteligentijos kartos – nacionalistinė ir patriotinė – padėjo pamatus modernios lietuvių tautos formavimuisi. Iš valstietijos bei apsišvietusių ūkininkų kilę inteligentai, dalyvavę spartinant visuomeninės kaitos procesus, buvo perėmę savo tėvų psichologinius mechanizmus: autoritarinį charakterį, uždarumą, religingumą ir konservatyvumą. Šie elgsenos bruožai būdingi vietinei dominuojančiai bendruomenei, grįstai hierarchiniais patriarchaliniais santykiais. Lietuvių inteligentų biografijose aprašyti vaikystės išgyvenimai, susiformavusios leksikos ir publicistikos pavyzdžiai grindžia, kad kaimo / gentinės bendruomenės psichologiniai įgūdžiai buvo plėtojami bendruomeniniuose tarpusavio santykiuose ir formuojant tautos / tautiškumo sampratą. Identifikuojant tautinės inteligentijos bruožus, susiduriama su specifiniu inteligentijos socialinio vaidmens – politinio angažavimosi ir politinės visuomeninės lyderystės suvokimu. Inteligentų kaip telkiančios visuomenę politinėms permainoms socialinės grupės vaidmuo buvo sureikšmintas

1988–1990 m., kuriant Lietuvos Sąjūdžio iniciatyvinę grupę.

Tradiciškai inteligentijos vaidmuo yra suvokiamas kaip *žmogiškosios sąžinės* (angl. *conscience of humanity*) ugdyimas ir plėtojimas. Intelligentai traktuojami kaip atskira, iš kitų visuomenės grupių išsiskirianti vidine struktūra aukštos kvalifikacijos socialinė grupė, parengta mentaliniam darbui bet kurioje socialinės-istorinės veiklos sferoje. Atskirą socialinę grupę sudarantys asmenys rūpinasi jai būdingais poreikiais ir interesais, tenkinančiais esamą socialinę sistemą. Savo gyvenimą intelligentai esmiškai susieja su intelektualiais gebėjimais – specialiomis žiniomis, suvokimu ir patyrimu. Profesionalų mentalinį darbą intelektualai aiškina ne kaip būtinybę, o kaip pagrindinę veiklos sferą, kurioje reiškiasi jų talentai generuojant kūrybinę energiją ir vystant socialines idėjas, kristalizuojant politines ir moralines normas, skatinant jų formavimąsi. Saviraiška suvokiama individualios veiklos aspektu (Churchward, 1973, p. 6).

Intelektualai modernioje visuomenėje plėtoja individualistinę, aukštesnės kokybės gyvenseną, išskiriančią juos iš visuomenės. Jie yra labiau urbanizuoti, edukuoti, kosmopolitiški, civilizuotesni už kitų socialinių grupių atstovus. Tyrėjai išskyrė dvi intelektualų kategorijas. Pirmoji – tai kūrybinė inteligentija, kuri dalyvauja ugdamant mokslinius, intelektinius, kūrybinius gabumus, juos pritaiko praktinėse situacijose. Tai racionalūs humanistai, turintys universalų požiūrį ir autonomiškai intelektualinės kultūros atžvilgiu. Antrieji, technokratai, kuria intelektualinę produkciją ir dalyvauja „neproduktyvaus darbo“ sferose, yra materialistiški, segmentiški, atliekantys instrumentinio pobūdžio funkcijas.

Istoriškai inteligentija nekūrė gyvenamųjų vietų, neformavo tautų ir nacijų kūrimosi etapais intelektualai neatliko pagrindinio vaidmens, o primityvioji aristokratiška nepasižymėjo inteligentija. Renesanso ir kantiškosios etikos epochoje buvo formuluotas inteligentijos uždavinys kurti modelius, prie kurių tikrovė turi taikytis. Vakarų Europos filosofinės tradicijos mąstytojo Jose Ortegos y Gasseto požiūriu, inteligentijos imperialistinio bandymo nesėkmė yra akivaizdi, nes siekdama valdžios inteligentija nepadarė žmonių laimingų, o prarado kūrybinę galią, prievartavo savąjį mąstymą ir prisitaikė prie minios temperamento. *Ėmėsis apaštalinio (ar mesianistinio) darbo – mėginimo kitus įtikinti kokia nors ideologija, mąstytojas nutolsta nuo pirminės doktrinos ir galų gale jo rankose telieka karikatūra* (Gasset, 1999, p. 153). Tokiu atveju inteligentija nebeatlieka savo autentiškos užduoties, nes būdama socialinėje aukštumoje nebekuria naujų normų, kurios pakeistų nenykusias senąsias. Intelektinės mažumos turėtų atsakyti savo kūryboje viso politinio ir žmogiškojo *pathos*, liautis buvusi viešu klausimu ir tapti individualia sritimi, nes inteligentija, taikydama priėmto kolektyvinio mąstymo ir gyvenimo, *tampa utilitarine blogąja šio žodžio prasme*, pasiduodančia servilizmui, atitrūkusia nuo grynos kontempliacijos, nesuinteresuoto intelekto naudojimo.

Šiame tyrime sugretinamos dvi inteligentijos vaidmens sampratos. Modernioje, kapitalistinėje visuomenėje plėtojama inteligentų veiklos samprata supriešinama su marksistiniu požiūriu į inteligentų socialinį vaidmenį tam, kad pagrįstų lietuvių inteligentų, brendusių Rusijos universitetuose, politinio radikalizmo ištakas. *Moralinio įsipareigojimo ir socialinio mesianizmo*

nuostatos, plėtos S. Šalkauskio filosofijoje ir suformuluotos „Inteligentijos koncepcijoje“ („Židinys“, 1939), dominavo tarpukario Lietuvos intelektinėje mintyje. Egidijaus Aleksandravičiaus teigimu, lietuvių intelektualinėje istorijoje buvo du žmonės, kurie išjudino išstisus intelektualų sambūrius (Aleksandravičius, 2006, p. 10, 102). Tai S. Šalkauskis, kurio galvosenos bruožai nagrinėjami šiame tyrime, ir V. Kavolis, Amerikos lietuvių liberalios išsivijos kultūriniame leidinyje „Metmenys“ formulavęs lietuviškosios tapatybės kaip specifiskai lietuviškos žmogiškumo formos kryptį.

Apmąstydamas tautinės kultūros santykio su tiesa klausimą, V. Kavolis atkreipė dėmesį į bolševikų politikos (kultūra turinti būti tautinė savo forma ir socialistinė turiniu) ir S. Šalkauskio koncepcijos teiginių (lietuviškoji kultūra yra vien forma, kurią turi pripildyti katalikiškas turinys) panašumus, kuriuos dar reikia išsąmoninti. Abi pažiūros į kultūrą išplaukia iš totalitarinių filosofijų prielaidos, tiesos monopolio savinimosi ir siekio tautinę kultūrą paversti įrankiu, kuriame vertinga tik tas, kas išreiškia savąją ideologiją (Kavolis, 2006, p. 209). S. Šalkauskio „Inteligentijos koncepcijos“ formuluočių sugretinamas tyrime su marksistine ikirevoliucinės Rusijos radikalių inteligentų vaidmens traktuote išskleidžia rusų kultūros ir kalbos kodų įsigalėjimą tarpukario lietuvių inteligentų mąstysenoje. *Inteligentija* suvokiama kaip ypatinga vidinė savybė, sugebėjimas originaliai ir kūrybiškai panaudoti protą / intelektą, tačiau vien protas ar mokslinis išsilavinimas dar ne viskas. *Inteligentijos esmę*, pasak S. Šalkauskio, sudaro laisvė nuo bet kokio partikuliarizmo (individualizmo / separatizmo), nuolatinis visuomeninis gy-

venimas ir universalus dvasinis išsilavinimas. Intelligentija neišskiriama kaip socialinė klasė, visuomeninis luomas ar valdžios palaikymo sambūris. *Intelligentijos pasiskirties* apibrėžtyje esama prieštaravimo: S. Šalkauskiui intelligentija vis dėlto sudaro tam tikrą visuomenės grupę, turinčią savo tradicijas ir paveldėjimo dėsnius, bet tai nereiškia, kad yra *pašauktoji intelligencija*. Ji suprantama kaip telkiančioji jėga. („Židinys“, 1939, p. 663).

Rusijos universitetuose brendusi besiformuojančios lietuvių intelligencijos dalis save reprezentavo kaip socialinį fenomeną ir perėmė *socialinio* rusų intelligencijos mąstysenai būdingo *mesianizmo* tradicijas. Mesianizmo sąvoka susijusi su poreikiu paspartinti tautų ir civilizacijų kultūrinę evoliuciją ir šį uždavinį įgyvendinti neegoistiškai. S. Šalkauskis išskyrė *intelligencijos visuomenines funkcijas*, kuriomis grindžiamas *socialinis mesianizmas* / moralinis išsipareigojimas. Susitelkę į grupę inteligentai, filosofo žodžiais, *neleidžia, kad valstybės politika vienašališkai tarnautų vienos kurios grupės naudai*. Sąmoningai individualus nusiteikimas kūrybai intelligenciją išskiria iš liaudies, kuriančios kolektyviniu būdu, ir iš miesčionijos. *Intelligencijos misija* yra pelnyti nacijos vardą ir tautos kultūrą pakelti į aukštesnį lygį („Židinys“, 1939, p. 666).

George'as H. Sabine ir Thomas L. Thorsonas pastebėjo, kad mažai išsivysčiusios šalys, turėjusios tautinių aspiracijų ir sidėtingų ekonominių ir socialinių problemų, dėl kurių industrializacija buvo būtina, norėdamos kuo greičiau pasiekti didelių rezultatų, buvo labai motyvuotos perimti Rusijos metodus. Marksizmo ideologija buvo priimtina kaip pritaikoma neindustrinei ekonomikai ir visuomenėms,

kurių daugumą sudarė valstiečiai. Marksizmo doktrinos, transformuotos komunizmo, Rusijoje buvo suvoktos kaip religinis atitikmuo / dogma, pripažįstant visuotinio idealo vienijančią galią. Markso filosofija skelbė tikrumą, kad socialinė revoliucija kaip moralinis imperatyvas sukurs visuomenę be kapitalizmo blogybių. Vakarų socialistų partijos manė, kad liberalios politinės reformos ir demokratinės teisės, pavyzdžiui, žodžio laisvė ir teisė jungtis į organizacijas, sudarys prielaidas socialistų partijoms tapti masinėmis. Rusijoje panašūs principai buvo svarstomi kaip idealai, bet jokia politinė grupė negalėjo jų laikytis dėl valstybės specifiškumo. Komunizmo ideologai teigė, kad proletariato ideologiją kuria ne socialinė klasė, bet maža buržuazijos *intelektualų grupė*, o partiją sudaro protingas ir instruktuotas *elitas* kaip sąmoningumo išikūnijimas (Sabine, Thorson, 2008, p. 755).

Požiūris, kad inteligentai atlieka pagrindinį vaidmenį politinės socializacijos procese, veikia politinio įsisteisinimo srityje kaip ideologijų kūrėjai ir yra labiau integruoti į pagrindinę bendruomenę, yra būdingas ikirevoliucinei Rusijos inteligentų mąstysenai. Mažumos grupė – iš Rusijos miestų buržuazijos ir diduomenės (angl. *nobility*) kilusių išsilavinusių rusų – menininkų, rašytojų, filosofų 1860 m. vykdė radikalias permainas Rusijos politinėje ir socialinėje institucijose. Radikalioji intelligencija, kaip socialinė grupė susiformavo po 1890 m., tačiau niekada netapo dauguma (Churchward, 1973, p. 59). Idealistiškai apmąstydamas intelligencijos vaidmenį visuomenėje, S. Šalkauskis vadovavosi ikirevoliucinei Rusijos intelligencijai būdinga nuostata, kuri buvo plėtojama tarpukario Lietuvos visuomenėje – inteligentų kaip

valdančiojo elito *socialinio statuso* įsiteminimu. Tradicinei rusų inteligentų funkcijai priskiriamas socialinis *kriticizmas* kaip oficiali drąsa kritikuoti ir nuversti politinę valdžią, diskutuojant ekonominių reformų klausimais (Churchward, 1973, p. 198).

Marksistiniu požiūriu inteligentija yra *socialinė strata* (angl. *social stratum*), sudaryta iš asmenų, dirbančių protinį darbą (mokslininkų, teisininkų, menininkų, inžinierių, gydytojų, valdininkų), o ne klasė, nes negamina socialinės produkcijos. Rašytojai marksistai ikirevoliuciniuose veikaluose diferencijavo inteligentiją (rus. *inteligentsija*) ir *pusinteligencius* (rus. *poluinteligentsija*), t. y. tarnautojus, studentus, kariškius. „Inteligentijos koncepcijoje“ S. Šalkauskis *pusinteligenciais* vadino *dvasios miesčionis, snobiškai branginančius greit susidarančius miesčioniškus papročius ir materialinius laimėjimus* („Židinys“, 1939, p. 670).

Demokratijos sąvoka komunizmo ideologijoje buvo suvokta abstrakčiai ir nereiškę, kad demokratinis lyderis turi vykdyti liaudies valią. Komunistų partija, reikalavusi savo narių paklusimo ir visiškai pajungti asmeninius tikslus organizacijos tikslams, konstruota panašiai į religinę instituciją. Ją turėjo sudaryti disciplinuotas *elitas*, siekiantis intelektualinio ir moralinio pranašumo, o jos nariai būti pasirengę transformuoti visos visuomenės ir žmonijos likimą (Sabine, Thorson, 2008, p. 753–759). Tarpukario laikotarpiu susiformavusios ateitininkų organizacijos leksikoje ir ideologijoje, kurios esmę apibrėžė šūkis „Dievui ir Tėvynei“, galima rasti nuostatų, grindžiamų marksizmo / komunizmo filosofijos bei nacionalsocializmo, dviejų totalitarinių doktrinų, aspektais. Tačiau jų ydingumas išryškėjo tik po Antrojo pasaulinio karo.

Suvokdamas save kaip neutralų moralinį autoritetą, S. Šalkauskis vadovavosi nuostata, kad universalią tautinę ideologiją galima sukurti perimant pasaulinių ideologijų patirtį. Katalikišką tautiškumą filosofas suprato kaip tautinio individualumo ir krikščioniško visuotinumą sintezę, grįstą universaliomis žmonijos idėjomis, tačiau nepripažino nacionalizmo, ignoruojančio kitas tautas. S. Šalkauskis manė, kad Lietuva galėjo atrasti savo kelią (ideologiją) tarp fašizmo ir komunizmo, nesirinkdama nė vienos iš jų, o formuodama *trečiąją poziciją* iš krikščionybės ir demokratijos. Komunizmas filosofiškai traktuotas kaip mažiau pavojingas taikai už fašizmą, nes pretendavo į universalumą ir tikėjimą žmogiškąja vienybe. S. Šalkauskio požiūriu, būtina atskirti christianizmo universalumą nuo materialinio universalumo, o komunistinę tiesą vertinti kritiškai. Tiesa gali būti tik christianizmo kaip universalios, nesavanaudiškos meilės žmogui pusėje („XX amžius“, 1937). Spaudoje plėtotas totalitarinių ideologijų sampratas / stereotipus: *universalumo, autoriteto, laisvės, dinamizmo*, vartojo ne tik oponuojantys autoritariniam Antano Smetonos režimui inteligentai, bet ir patys tautinininkai, kurie diegė abstrakcijomis ir propaganda grįstą tautinės vienybės retoriką.

Tapatybės konstrukto autentiškumas

S. Šalkauskis iš kitų lietuviškos tapatybės konstrukto kūrėjų išsiskyrė tuo, kad tautiškumą suvokė kaip socialinio ir politinio veiksmų derinį, apibrėždamas jį abstrakčiomis, su socialine tikrove mažai susietomis sąvokomis. S. Šalkauskio filosofiniai svarstymai ir tautinės ideologijos apmatų kūrimas, nagrinėjami šiame tyrime, iš-

skleidžia viešojo diskurso, plėtoto kultūrinėje spaudoje, suvoktoje kaip autoritetinė, pobūdį. Buvo formuojama specifinė kultūrinės spaudos bei analitinės žurnalistikos tradicija, grįsta racionalizacijomis, pseudomąstymu (autoritetinės tiesos kaip *savo nuomonės* pateikimas, siekiant racionaliai ir objektyviai paaiškinti veiksmą, nulemtą subjektyvių veiksmų) ir tiesos kaip direktyvos sampratomis. Socialinė tikrovė konstruota, savas projekcijas tapatinant su realybe ir vengiant peržengti baimių tolerancijos (Riemann, 2010) ribą. Kraštutiniai socialinės aplinkos ir situacijų vertinimo poliai gerai – blogai ir baimės formos, perimti iš tarpukario inteligentų leksikos, buvo plėtojami kultūrinėje spaudoje bei visuomenės lyderių, intelektualų viešuose pasisakymuose 1988–1990 metais.

S. Šalkauskį Arūnas Sverdiolas vadina filosofu sistematiku, kurio straipsniai, knygos, net proginės kalbos kurtos pagal griežtą loginį karkasą. Filosofas sudarydavo smulkų veikalo planą, tik vėliau imdavo jį įgyvendinti. Tačiau griežti karkasai dažnai likdavo neužpildyti. *Šiam sistematikui nebuvo lemta sukurti ir filosofijos sistemos* (Sverdiolas, 1990, p. 5). Jo jaunystės autoritetai buvo filosofai Ernestas Hello ir Vladimiras Solovjovas. Sistemingos rusų idealisto sampratos davė pagrindą S. Šalkauskio filosofiniam mąstymui. Asmenine egzistencine prasme vartodamas *gyvenimo* terminą, jis pabrėždavo, kad filosofiją supranta kaip savo biografijos dalį. Apokaliptinis požiūris sudaro S. Šalkauskio filosofijos pagrindą. Laikydamas religiją *atbaigiamuoju* gyvenimo laipsniu, S. Šalkauskis į kultūrą žiūrėjo kaip į šio atbaigimo paruošimą, tačiau religijos filosofijos plačiau neišplėtojo, davė tik bendriausią schemą (Sverdiolas, 1990).

K. Skrupskelis yra pasakęs, kad S. Šalkauskio filosofijos stiprybė yra ne turinys, bet forma. Tekstuose, publikuotuose kultūrinuose žurnaluose „Židinys“ ir „Naujoji Romuva“, S. Šalkauskis formulavo ne tik lietuvių intelektualinės minties kryptį, susidedančią iš tyrime analizuojamų pasaulėžiūrinių prieštaravimų, bet struktūravo ideologines sistemas, ieškojo griežtai apibrėžtų filosofinių terminų: jis sukūrė ateitininkų grupinės tapatybės projektą ir žodyną. Ideali valstybės vizija galėjo būti įgyvendinta sukūrus Lietuvos filosofijos institutą, ugdantį, anot S. Šalkauskio, naują tautinę ir visuotinąją žinijos sintezę.

S. Šalkauskis pirmasis tarpukariu mėgino praplėsti statiškos lietuviškos tapatybės sąvoką ir aktualizuoti iš naujo steigiamos *tautinės civilizacijos* problematiką, ieškodamas pusiausvyros tautinės kultūros ir tautinio universalumo sąlytyje. Tapatybės apibrėžtį siedamas su tautos dvasios veikla bei moraliniu imperatyvu, jis išvengė svarstymų, kas konkrečiai sudaro modernios tapatybės konstrukta ir kaip jis taikomas laiko ir erdvės sąlygomis.

Kultūrinėje spaudoje, kurioje intelektualinis ateitininkų autoritetas S. Šalkauskis konstravo universalios lietuviškos tapatybės bei ideologinių programų principus, kaip vertybė buvo įteisintas abstrakčių apibrėžčių, racionalizacijų ir schemizuotų normatyvų formulavimas. Tekstuose, kuriuose S. Šalkauskis plėtojo apokaliptines, utopines vizijas, buvo argumentuojama abstrakčiomis sąvokomis, neparemtomis patirtimi. Ideali tvarka interpretuota kaip *harmoninga sintezė*, visuomenės laimė siejama su *doros skaistybe*, krikščioniškai formuojama *visybinė asmenybė* pajungiamą idealo siekiui. N. Putinaitė atkreipė dė-

mesį į tai, kad filosofas savo idėjas skleidė kultūros sferoje, nekeldamas vertybinių klausimų, bet paminėdamas kantiškąjį individualia sąžine grįstą moralumą. Taikant vertybinius matavimus, S. Šalkauskio filosofinėse interpretacijose galima išvelgti daug neaiškumų ir teorinių prieštarų (Putinaitė, 2004, p. 143).

Į ateitininkų ideologiją S. Šalkauskis įvedė autoritetinę Bažnyčios sampratą: ateitininkų organizacija turinti pripažinti Katalikų bažnyčią kaip neklaidingą religijos ir doros klausimuose, būti lojalia bažnytinės hierarchijos vadovybei. K. Skrupskelis S. Šalkauskio ideologijos principus sieja su *krikščioniškosios demokratijos* (vadina mos ir krikščioniškuoju socializmu) samprata. Jos sąvokoje esama užprogramuoto dvigubumo, susijusio su katalikų dalyvavimu politikos ir sielovados (nepolitinėje) veikloje. Leono XIII socialinė enciklika *Rerum novarum* nubrėžė visuomeninės veiklos gaires, radusias atgarsį S. Šalkauskio programinėse formuluotėse ir 1936 m. „Naujojoje Romuvoje“ paskelbtoje „Organinės valstybės koncepcijoje“, kurioje aktualizuotas darbininkų ir *kultūrinio autonomizmo* vaidmuo. Enciklikoje krikščioniška veikla aptariama kaip nepartinė visuomeninė veikla, tačiau tarpukario laikotarpiu Lietuvoje krikščionių demokratų partija buvo organizuojama parapiniu pagrindu, kunigams tampant partijos organizatoriais. Ji siekė įgyvendinti stuktūrines reformas, telkė darbininkus ginti savo interesus prieš turtinguosius, nacionalizavo dvarų žemes ir dalijo jas bežemiams (Skrupskelis, 2010). Leono XIII enciklikoje suformuluotas krikščioniškojo gyvenimo idealas konkuravo su socialistų deklaruotu socialinio teisingumo įgyvendinimu ir marksizmo utopizmu.

1921–1922 m. S. Šalkauskis savo redaguotame tautinės kultūros ir pilnatviško gyvenimo laikraštyje „Ruomuva“ suformulavo scholastinės filosofijos terminais apibūdintą penkių principų ateitininkų ideologiją, susidedančią iš tautiškumo, katalikiškumo, visuomeniškumo, inteligentiškumo ir šeimiškumo. Planuota steigti pavyzdinę gimnaziją, kurioje į harmoningą sintezę būtų sujungtos visos krašto dalys ir ugdomas tautos *elitas*. Pasak K. Skrupskelio, S. Šalkauskis beveik atvirai sakėsi norįs tapti Lietuvos pedagogu, tautos mokytoju ir brėžė savos, *tautiniu protinimu* paremtos idealo valstybės – Lietuvos viziją. Tautybė nelaikyta tikslu, o tik priemone gyvenimo pilnatvei pasiekti. S. Šalkauskis išplėtojo formulę, kaip suderinti *tautinį individualumą ir krikščionišką visuotinumą*. Jo požiūriu, kuriant lietuvišką tapatybę ir kultūrą, prasminga „savintis“ kitų kultūrų dvasines ir materialines vertybes, jas versiti savomis, pasitelkus metaforą: *pasaulinę muziką pritaikyti kanklėms*.

Tautinę kultūrą, kurios gyvybės šaknų ieškotina *doros skaistybėje*, S. Šalkauskis sutapatino su dvasingumu, kuri simbolizuoja *rūtų darželis*. Tautos pedagogas, vadovavęsis katalikų moralinės teologijos ir asketizmo principais, vienuose tekstuose teigė lietuviškos tautinės civilizacijos, kurios lemtis yra kultūrinis dinamizmas, steigti; kituose – civilizacijos gelmėse išvelgė irimą ir fatališką evoliuciją. Viesumą ir nesuvaržytą, spontanišką elgseną ateitininkų ideologas ir dvasinis vadovas suvokė kaip nusižengimą žmogiškam orumui. Autoritetą vadino *jėgos ranka*, *pakibusia ant Proto, kad šis gintų nuo priešų*, tačiau autoritetinius režimus apibūdino *stovinčius ant barbarijos ir civilizacijos ribos, kuriuose hibridiškai susipina dikta-*

tūros ir civilizuotos visuomenės pradmenys („XX amžius“, 1937). Griežtos rezolucijos buvo nukreiptos prieš modernius šokus, kaip *barbariškumo, atsirandančio išsigimimo išdavoje* („Židinys“, 1928, p. 185), apraišką.

Modernioje kultūroje, kurią buvo pamerkę vyskupai, S. Šalkauskis išvelgė pavojų *vos pradėjusiai kultūrėti jaunai Lietuvai ir pasidavimą dekadencijai, už kurios slypi naujųjų laikų barbaras* (Židinys, 1928: 185). Europinės civilizacijos dekadansą, t. y. kultūros vertybių krizę, nuosmukį, jis vadino *igaunančiu pasibaisėtiną mastą* („XX amžius“, 1937).

Formuluodamas ateitininkų pedagogikos pagrindus, S. Šalkauskis išskyrė *Noblesse oblige* (pranc. prestižas, socialinis atsakingumas) ir mandagumo kaip proto valdomo elgesio vietą siekiant pilnutinės asmenybės. Ji priešinama mieščioniškam pasauliui ir vidutinių žmonių įpročiams. K. Skrupskelio teigimu, šiuose samprotavimuose esama kaimo idealizavimo ir iš socializmo kylančios „bedvasių buržujų“ kritikos (Skrupskelis, 2010: 485). Filosofas, apmąstydamas moralinį inteligentijos išipareigojimą visuomenei, Lietuvos ir naujųjų laikų Europos kultūroje ignoravo buržuazijos veiksnį, susijusį su kapitalizmo įsigalėjimu. S. Šalkauskis kritiškai vertino *dar negausią lietuvių buržuaziją, kuri tėra ta pati miesčionija, tik stambesnio mąsto* (Židinys, 1939, p. 670). Liberalizmo, kapitalizmo ir individualizacijos kritika buvo plėtota „Organinės valstybės koncepcijoje“ („Naujoji Romuva“, 1936).

Išvados

1. Tradicinėse visuomenėse žodžio laisvė suprantama kaip politinė ir ekonominė laisvė, bet ne laisvė savarankiškai

ir originaliai reikšti mintis. Socialinis charakteris lemia viešojo diskurso pobūdį, visuomeninę politinę struktūrą, sprendimų priėmimą ir reagavimą į krizes. Viešąją sferą socialinio judėjimo viduje (kaip Rytų ir Vidurio Europos šalyse) steigė lietuvių inteligentai, intelektualiai brenę Rusijos ir Lenkijos universitetuose.

Tautinės tapatybės projektai alternatyvioje viešojoje sferoje – kultūrinėje spaudoje – buvo kuriami *išlikimo* pagrindu. Susiformavo psichologinis *išlikimo* modelis, apribojantis individų *laisvo susitarimo* dėl įvairių alternatyvų ir kitų požiūrių (interpretuojamų kaip priešišku) toleravimą.

2. Lietuviškai kalbantys inteligentai, tautinės tapatybės steigties laikotarpiu viešojoje sferoje plėtojo tautinę agitaciją, telkusią lietuvius tautiniam sąmoningumui, ir suformavo specifinę (etnocentrišką) viešojo diskurso raidos kryptį. Tautinės tapatybės, kaip statiško konstrukto suvokimas trukdo išvirtinti kultūrinei tapatybei, grįstai skirtingų etninių subkultūrų pagrindu. Lietuvių inteligentijos tapsmo vidinė drama susijusi su Lietuvos istorijos fragmentiškumu – emancipavimosi, modernėjimo ir tautinės tapatybės, sukurtos etnolingvistiniu pagrindu, atsiribojant nuo dvigubos tapatybės paveldo unijinę patirtį turėjusioje valstybėje, – įtvirtinimu.
3. Specifinis socialinės tikrovės interpretavimas lietuvių spaudoje susijęs su ideologizuotos retorikos, inteligentų plėtotos viešojoje erdvėje, ir visuomenės politizavimo tradicijomis. Lietuvių tautinės inteligentijos, suvokusios save kaip socialinę grupę, galinčią vykdyti politines reformas, savikūros kolizija

susijusi su pasaulėvokos autentiškumo bei inteligentijos socialinio vaidmens sampratos tradicinėje ir modernioje visuomenėje skirtumais.

4. Tautose, kurios save apibrėžia kaip *mažas*, nacionalinė spauda išreiškia ir palaiko nacionalinę tapatybę ir tautinę kultūrą, tačiau demokratinėse visuomenėse medijų sistema atspindi įvairių subkultūrų / tapatybių modelių kom-

pleksą. Demokratinėse visuomenėse kultūra ir spaudos vaidmuo suvokiami kaip nuolat kintantys ir būtini refleksyvos analizės. Retrospektyvi analizė kintančių visuomeninių poreikių kontekste leidžia išnagrinėti istorinius, psichologinius ir socialinius veiksnius, darančius įtaką spaudos ir piliečių bendruomenės modernėjimo tendencijoms.

LITERATŪRA

ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus (2006). Laisvė, moralybė ir jos šėtonai. In *Nepriklausomųjų kelias*. Vilnius: Versus aureus. ISBN 9955-699-19-1

ATAMUKAS, Solomonas (2007). *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius: Alma littera. ISBN 978-9955-24-371-7

BALCEROWICZ, Leszek (1998). *Socializmas, kapitalizmas, transformacijos*. Vilnius: ALK/ Algarvė. 135 p. ISBN 9986-856-15-9

CHURCHWARD, L. G. (1973). *The Soviet intelligentisia*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul Press. ISBN 07100 74751

DONSKIS, Leonidas (2005). *Tapatybė ir laisvė. Trys intelektualiniai portretai*. Vilnius: Versus aureus. ISBN 9955-601-49-3

EDELMAN, Murray (2002). *Politinio spektaklio konstravimas*. Vilnius: Eugrimas. ISBN 9955-501-12-X

GASSET, Jose Ortega (1999). *Mūsų laikų tema ir kitos esė*. Vilnius: ALK/Vaga. ISBN 5-415-01453-5

GENZELIS, Bronius (2005). *Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje*. Vilnius: Margi raštai. ISBN 9986-09-301-5

GIDDENS, Anthony (2000). *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai. ISBN 9986-943-60-4

GIRARDET, Raoul. (2007). *Politiniai mitai ir mitologijos*. Vilnius: Apostrofa. ISBN 978-9955-605-40-9

GREIMAS, Algirdas Julius (1966). Mitai ir ideologijos. *Metmenys*, Nr. 12, p. 9–12, in *Metmenų laisvieji svarstymai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla. 1993. 76 p.

GREIMAS, Algirdas Julius (1990). *Tautos atminties beieškant*. Vilnius; Chicago: Mokslas, Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas. 18 p. ISBN5-420-00830-0

HOYER, Svėnnik; LAUK, Epp; VIHALEMM (1993). *Towards a Civic Society*. Tartu: Baltic Association for Media Research. 51 p. ISBN 9985-60-014-2

KAVOLIS, Vytautas (2006). *Nepriklausomųjų kelias*. Vilnius: Versus aureus. ISBN 9955-699-19-1

MACEINA, Antanas (1994). *Raštai*. T. VII. Vilnius: Mintis. ISBN5-417-00572-6

McQUAIL, Dennis (2010). *Mass Communication Theory*. 6-th edition. Sage publications Ltd. ISBN 978-1-84920-291-6

MISIŪNAS, Romualdas J.; TAAGEPERA, Reinis (1992). *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940/1980*. Vilnius: Mintis. 15 p. ISBN 5-417-00585-1

NEZABITAUSKIS, Adolfas (1938). *Jonas Basanavičius*. Vilnius: Vaga. 126 p. ISBN 5-415-00640-0

PUTINAITĖ, Nerija (2004). *Šiaurės Atėnų tremtiniai*. Vilnius: Aidai. ISBN 9955-656-00-X

SABALIŪNAS, Leonas (1990). *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914*. Durham: Duke University Press. ISBN 0-8223-1015-5

SABINE H. George; THORSON L. Thomas (2008). *Politinių teorijų istorija*. Vilnius: Margi raštai. ISBN 978-9986-09-349-7

SEZEMANAS, Vosylius (1997). *Raštai*. Vilnius: Mintis. 623 p. ISBN 5-417-00729-3

SKRUPSKELIS, Kęstutis (2010). *Ateities drau-*

gai. *Ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija. ISBN 978-609-95059-2-3

RIEMANN, Fritz (2010). *Pagrindinės baimės formos*. Vilnius: Alma littera. ISBN 978-9955-38-739

SVERDIOLAS, Arūnas (1990). Stasys Šalkauskis. In *Raštai*. T. I. Vilnius: Mintis. ISBN 5-417-00333-6

TYLA, Antanas (1968). *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*. Vilnius: Mintis.

VAIŠNYS, Andrius (1998). *Spauda ir valstybė*. Vilnius. ISBN 9986-9174-3-3

ŠALTINIAI

Aušra, 1883, Nr. 1, 1884, Nr.1–3.

Varpas, 1889, Nr. 1, 1890, Nr. 4.

Vilniaus žinios, 1904, Nr. 1, 1905, Nr. 15–16.

JURGINIS, Juozas, Lietuvių mokslo draugija tautiniame judėjime 1905–1915 m. *Kultūros barai*, 1990, Nr. 10, p. 69–72.

MAŽEIKIS, Gintautas, Pasaulėžiūrinių ginčų ir pažiūrų susikirtimų negalima spręsti draudimais ir priežiūra. *Kultūros barai*, 2011, Nr. 5, p. 14.

MAŽEIKIS, Gintautas, L. Karsavino istoriografinis mesianizmas ir Eurazijos idėja. *Problemos*, 2008, Nr. 73, p. 37.

ŠALKAUSKIS, Stasys, Jaunuomenės idealizmas ir modernieji šokiai. *Židinys*, 1928, Nr. 3, p. 185–198.

ŠALKAUSKIS, Stasys, Inteligentijos koncepcija *Židinys*, 1939, Nr. 12, p. 662–670.

XX amžius, 1937, Nr. 25, 31, 48.

VILIŪNAS, Giedrius. Slaptoji „Sietyno“ draugija (1894–1897). *Sietynas*, 1988, p. 66–74.

THE ROLE OF LITHUANIAN INTELLIGENTSIA IN ESTABLISHING THE IDENTITY CONSTRUCTS

Jolita Linkevičiūtė-Rimavičienė

S u m m a r y

The article reviews the role of intellectuals in shaping the public opinion in Lithuania during the period of national revival movements and national consciousness development during political, social and economic changes in the public sphere, when in a revolutionary way the repressive regime is being destroyed and democracy begins developing, almost without a certain historical framework. When analysing in the media aspect, it becomes important that the nature and interpretation of information and reality are truthful when people are being mobilized for social changes, as are also social elite regulation, relevant for the implementation of the new goals and concepts.

Historically, the cultural and political revival of the Lithuanian press is associated with the concept of freedom: freedom of speech, which arouses people's awareness – raising and dissemination of national

identity and publications as the national statehood, self-esteem and the idea of implementing measures of publishing and spreading advanced experience. When analysing the importance of culture publications in the periods of a social and political crisis, the role of intellectuals manifests itself. Academia and culture representatives become the editors of actual publications, and the limited periodicals are first of all vivifying and reconstructing historical memory and ethnic cultural heritage, identifying the revolutionary situation and fulfilling the self-monitoring, self-observing function. Finding the connections between the previous periods of national liberation and their intellectual leaders is actual while analysing the significance of culture publications and their impact on the historical and social breaks.

Keywords: intelligentsia, social changes, cultural periodicals, identity